

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“BÜDCƏ TƏŞKİLATLARINDA DAXİLİ MALİYYƏ
NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Allahverdiyev Aqil İlham oğlu

BAKİ – 2019 il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d. dos., Əhmədov Fariz Saleh oğlu

“ ___ ” _____ 2019-ci il

“BÜDCƏ TƏŞKİLATLARINDA DAXİLİ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN
TƏŞKİLİ ” mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit

Qrup: 420

Magistrant: Allahverdiyev Aqil İlham

Elmi rəhbər: i.ü.f.d., dos. Məmmədova G.Q.

Proqram rəhbəri: i.e.n., dos. Seyfullayev İ.Z.

Kafedra müdiri: i.e.d., prof. Kəlbiyev Y.A.

BAKİ – 2019 il

Summary

The actuality of the research: Internal financial control in budget organizations must take main role in financial control system in our country. Because if we want honest financial relationships with organizations, our budget's honest must be above all. Azerbaijan Respublic earn its main revenue from oil sales. Our government spend this money for economic growth of country. But sometimes some negative things happens and our government can't do anything. Financial control helps us to prevent this negative situations. There is a good external financial control in our country, but we don't have any internal financial control in some organizations. We must organize internal control in budget organizations. It will help us solution of the whole corruption problem.

Purpose and Objectives of the Research: The main purpose of the research is how to organize internal control in budget organizations and what would be happen if we don't organize internal control in budget organizations.

Used Research Methods: As a theoretical-methodological bases of the research the official reports of the Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan, Republic of Azerbaijan Chamber of Accounts, The State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, as well as books of important scientists in the field of economics and various electronic resources have been used.

Research Information data: In the present situation, studies have been conducted to organize internal financial control by using experiences, and the foreign literature and articles about internal control.

Results of the study: We must change our vision on internal control, because internal control is the best way to know what happens in organization. It will help external control and goverment's money will spend useful things. research showses that nowadays in Azerbaijan Respublic most of budget organizations don't have any internal control department;

Scientificaly-practical significance of the results: The practical importance of the research is consist of the scientific results and we must organise internal control departments in all budget organization and they must be independent departments who will not controll by accounting department.

Key words: Budget accounting, internal control, financial control, external control.

MÜNDƏRİCAT

	Xülasə	3
	GİRİŞ.....	5
I fəsil	Daxili maliyyə nəzarətinin nəzəri və metodoloji əsasları	9
1.1.	Maliyyə nəzarətinin metodologiyasının formalaşması və inkişaf tarixi.....	9
1.2.	Daxili maliyyə nəzarətinin mahiyyəti, məzmunu, xüsusiyyətləri, məqsəd və vəzifələri	17
1.3.	Büdcə təşkilatlarının idarəetmə sistemində maliyyə nəzarətinin yeri və rolu	30
II fəsil	Büdcə təşkilatlarında daxili maliyyə nəzarətinin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi	34
2.1.	Büdcə təşkilatlarında daxili maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin əsas formaları, üsulları və prosedurlarının təhlili	34
2.2.	Büdcə təşkilatlarının mühasibat uçotu sistemlərinin vəziyyətinin və daxili maliyyə nəzarətinin kompleks qiymətləndirilməsi	41
III fəsil	Azərbaycan Respublikasında büdcə təşkilatlarında daxili maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi yolları	47
3.1.	Büdcə təşkilatlarında daxili maliyyə nəzarətinin rolunun artırılması.....	47
3.2.	Azərbaycan Respublikasında büdcə təşkilatlarında daxili maliyyə nəzarətində olan problemlərin aradan qaldırılması yolları	55
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	62
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	67
	ƏLAVƏLƏR.....	70
	Cədvəllərin siyahısı.....	70

GİRİŞ

Cəmiyyətin iqtisadi inkişafı şəraitində yeni bazar münasibətlərinin yaranması, əmək, material və maliyyə resurslarının cəlb olunması ilə yanaşı onlardan effektiv istifadə olunması da əhəmiyyətli məsələ kimi ön plana keçir. Qeyd olunan problemin həll olunmasında uçotun, nəzarətin və təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin yüksək əhəmiyyət kəsb etməsi mütləqdir. Həmçinin formalaşmaqda olan yeni iqtisadi əlaqələri ifadə edən yeni kateqoriyalar yaranır. Bu kateqoriyalardan biri də daxili maliyyə nəzarətidir. Ölkəmizin iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə, onun dünya iqtisadiyyatı sisteminə inteqrasiyası artdıqca iqtisadi-maliyyə münasibətlərində tam şəffaflığın təmin olunmasında, əsassız israfçılığa və iqtisadi cinayətkarlığa qarşı mübarizədə daxili maliyyə nəzarətinin imkanlarından geniş istifadə etmək ehtiyacı yaranır. Müasir maliyyə nəzarəti təşkilatların maliyyə sabitliyinin möhkəmlənməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisə və təşkilatların səmərəli idarə edilməsinin təşkilinə, onun fəalliyətində olan problemlərin tənzimlənməsinə müsbət təsir edən nəzarət sistemi həmçinin subyektlərin maliyyə fəaliyyətinin hazırkı vəziyyətini və inkişaf şəraitini qiymətləndirərək, öz rəyini bildirir. Büdcə təşkilatlarında gündəlik nəzarətin yüksək səviyyədə təşkil olunması üçün uyğun peşəkarlığa malik, təşkilatın iqtisadi quruluşunu bilən, nəzarət texnikası ilə tanış olan hazırkı qanunvericilik barədə məlumatı olan daxili maliyyə nəzarətinin olması vacibdir. Beynəlxalq təcrübədə də göründüyü kimi inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı şəraitində özəl mülkiyyətin başlıca mülkiyyət forması olduğu ölkələrdə daxili maliyyə nəzarəti (audit) sistemi geniş tətbiq edilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin idarə edilməsində daxili maliyyə nəzarəti (auditi) iqtisadiyyatın ayrılmaz və vacib elementidir. Daxili maliyyə nəzarəti əsas olaraq risklərin idarə olunması, təşkilatın maliyyə vəziyyəti barəsində çevik informasiyalar əldə etmək üçün əlverişlidir. Maliyyə nəzarətinin spesifik növü kimi daxili maliyyə nəzarəti - dövlətin maliyyə siyasətinin uğurla reallaşdırması və iqtisadi sabitliyin əldə olunmasına, qanunvericiliyə ciddi riayət

olunmasına, dövlət mülkiyyətinin qorunmasına, maliyyə vəsaitlərindən qənaətlə, səmərəli və düzgün istifadə edilməsinə xidmət göstərir, büdcə intizamının ən qəliz pozuntularının askara çıxarılmasına yardım göstərir, qeyri-qanuni yollarla xərclənmiş vəsaitlərin aşkar olunmasına və həmin vəsaitlərin bərpa olunmasına imkan yaradır. Müasir zamanda pul vəsaitlərinin təyinatına müvafiq olaraq sərf olunması, dövlətin qarşısında vergi və başqa ödənişlərin təminatı, istehsalçı təşkilatlara olan kreditor borclarının ödənilməsi, uçotun aparılmasının doğru təşkili üzərində nəzarətin olması yüksək əhəmiyyət kəsb edir. Ümumilikdə, daxili maliyyə nəzarəti müəssisənin maliyyə rezervlərinin istifadəyə yönləndirilməsi məqsədli təyinatını, uyğunluğunu, tamlığını müəyyənləşdirərək, maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılmasında və istifadəsində resurs mənbələrini üzə çıxararaq, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında və onların müxtəlif hesabatlarda əks olunmasında səmərəlilikdən kənarlaşmaları aşkar edərək, büdcə ilə və büdcədən kənar fondlar ilə hesablaşmaların doğruluğunu müəyyənləşdirərək, idarəetmənin effektivliyinin yüksəldilməsinin təsirli bir vasitəsi kimi özünü göstərir. Artıq daxili maliyyə nəzarətinin zəruriliyi nəzərə alınaraq, Azərbaycanın müxtəlif fəaliyyət növlü təşkilatlarında daxili maliyyə nəzarəti bölmələrinin yaradılmasına başlanılmışdır. Lakin bununla yanaşı bu perspektivli işin yaradılmasında bəzi nöqsanlara yol verilir, daxili nəzarətçilərin uyğun biliklərə, peşə vərdişlərinə yiyələnməsinə, nəzarətin aparılmasına dair müvafiq standartların, etik normaların işlənməsinə yardım edən normativ aktlar, kitablar və digər vəsaitlər çatışmır. Daxili maliyyə nəzarəti peşəsinin mahiyyəti haqqında doğru anlayışın olmaması, daxili nəzarətin səhvən istehsalat fəaliyyətinin təftişi olaraq təsəvvür edilməsi ölkəmizdə daxili maliyyə nəzarətini beynəlxalq standartlara uyğun qurmağa imkan yaratmır. Qeyd olunanlarla əlaqədar müasir dövrdə daxili maliyyə nəzarətinin əsaslarının tədqiqi, nəzarətin təşkili və aparılması üzrə təklif və tövsiyələrin hazırlanması olduqca aktualdır.

Dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi daxili maliyyə nəzarəti və onun inkisaf perspektivləri, təşkilatlarda daxili maliyyə nəzarətinin tətbiqi və onun təkmilləşdirilməsi yolları və təşkilatlarda maliyyə

nəzarəti tədqiqatlarının inkişaf etdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilməsidir. Bu məqsədlərə müvafiq olaraq tədqiqat işində aşağıda göstərilən vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- büdcə təşkilatlarında və maliyyə nəzarəti sistemində daxili maliyyə nəzarətinin yeri və rolunu açıqlamaq;
- daxili maliyyə nəzarətinin mahiyyətini təhlil etmək və onun əsas vəzifələrini, məqsədlərini və funksiyalarını araşdırmaq;
- müəssisələrdə daxili maliyyə nəzarətinin təşkilinin formaları, mahiyyəti və təyinatını tədqiq etmək;
- daxili maliyyə nəzarətinin təməl prinsipləri və hüquqi bazasını müəyyən etmək.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiya işimi hazırlayan zaman tətbiq etdiyim metodlar - Analiz, sintez, müşahidə, induksiya, deduksiya, iqtisadi təhlil metodları olmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları: Dissertasiya işinin nəzəri-metodoloji əsasları kimi nəzarət və iqtisadiyyat üzrə elmi-praktik sahədə istifadə üsul və yanaşmalar, xarici ölkələrin təcrübələrinin nəticələri, yerli və xarici alim, mütəxəssislərin nəzəri araşdırmaları və bu istiqamətdə qanunvericilik və hüquqi baza istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazası: Dissertasiya işi üzərində çalışarkən iqtisadçı alimlərin kitablarından, bu sahənin qabaqcıl ekspertlərinin məqalə və müsahibələrindən istifadə edilmişdir. Bundan başqa xarici ədəbiyyatlardan istifadə etməklə, daxili maliyyə nəzarətinin hazırki problemlərinin həlli yolu araşdırılmış və bu problemin həlli istiqamətində araşdırmalar aparılmış və yenilikləri tətbiq edərək müvafiq təkliflər də verilmişdir. Dissertasiya işində AR Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları, AR Maliyyə Nazirliyinin məlumatları, AR Auditorlar Palatasının materialları, və bir çox nazirlik, təşkilat və müəssisələrin hesabatları və s. istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın obyektini kimi büdcə təşkilatlarının maliyyə nəzarəti sisteminin idarəetmə sistemi və fəaliyyətində daxili maliyyə nəzarətinin yeri və rolu götürülmüşdür.

Tədqiqatın predmetini büdcə təşkilatlarında daxili maliyyə nəzarətinin təşkili və bu sahədə olan problemlər təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi müasir maliyyə nəzarət forması olan daxili maliyyə nəzarətinin təşkili ilə bağlı praktiki həllərin qoyuluşu, nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasından ibarətdir. Tədqiqat zamanı elmi yenilik sayıla biləcək nəticələr əldə edilmişdir:

- daxili maliyyə nəzarətinin mahiyyəti, məzmunu dəqiqləşdirilmiş, nəzarətin məqsədi müəyyən olunmuşdur;
- təşkilatlarda daxili maliyyə nəzarəti sektorlarının yaradılması işləri şərh edilmişdir;
- daxili maliyyə nəzarətinin aparılması metodikası haqqında təklif irəli sürülmüşdür;
- daxili maliyyə nəzarətinin təşkilatların nəzarət sistemindəki yeri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Apardığım tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, büdcə vəsaitlərinə daha güclü nəzarətin aparılması və yeyinti hallarının sıfıra endirilməsi üçün hər bir büdcə təşkilatında müstəqil qurum kimi mövcud olmalıdır.

Tədqiqat işinin həcmi və strukturu: Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə, ədəbiyyat siyahısı və əlavədən ibarətdir. Dissertasiya işinin mətni 62 səhifədən ibarətdir.

I FƏSİL

Daxili maliyyə nəzarətinin nəzəri və metodoloji əsasları

1.1 Maliyyə nəzarətinin metodologiyasının formalaşması və inkişaf tarixi

Resurslara nəzarət sahibkarlıq sistemi yarandığı andan, yəni sahibkarlıq subyektinin, həmçinin sahibkarlıq obyektinin yaranması ilə eyni zamanda başlayır. Bu ibtidai icma dövründə özünü daha da qabarıq göstərmişdir.

Maliyyə nəzarəti maliyyənin yaranması ilə eyni vaxtda, yəni əmək bölgüsü, əmtəə-mal mübadiləsi və pul münasibətlərinin əmələ gəlməsi ilə meydana çıxmışdır.

Pulun meydana gəlməsi nəzarətin xüsusi obyektinin – pul resurslarının əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır ki, bununla da maliyyə nəzarətinin mənbələrə (resurs) nəzarətdən ayrılması üçün səbəb olmuşdur. Pul vəsaitlərinin dövriyyəsi nəzarət olunan obyektində daimi formasının dəyişməsinə səbəb oldu.

Tarixən şəxsi və dövlət (ictimai) nəzarəti mövcud olmuşdur. Bunlardan şəxsi nəzarət ayrı-ayrı səhmdarlar, müəssisə sahibləri və sahibkarlar tərəfindən aparılan nəzarətdir. Dövlət maliyyə nəzarəti isə dövlətin maliyyə vəsaitlərinin faydalı istifadə olunması məqsədilə dövlət idarələri və təşkilatları tərəfindən aparılan nəzarət formasıdır. Hər ikisistemin daxilində daxili nəzarət var. Məsələn qədim dövrlərdə icma üzvləri arasında ehtiyatların bölgüsünə nəzarət.

Dövlət və müəssisələr inkişaf etdikcə nəzarəti həyata keçirən subyektlərin və qurumların fəaliyyəti daha da mükəmməl olmağa başladı.

Bununla bağlı olaraq dövlət maliyyə sistemində tarixdə birinci dəfə nəzarət iki yerə bölündü:

- vergilərin ödənilməsinə nəzarət: hansı ki, büdcənin gəlir hissəsini formalaşdırır;
- büdcə xərclərinə nəzarət

Araşdırmalar göstərir ki, hələ bizim eramızdan əvvəl 2500-cü illərdə Aralıq dənizi ətrafındakı ölkələrində (Qədim Roma, Misir, Qədim Yunanıstan) və bir sıra

Asiya ölkələrində (Çin, Babilistan və s) maliyyə nəzarəti mövcud olmuşdur. Amma maliyyə nəzarətinin ilkin inkişaf mərhələlərində bunu digər dövlət vəzifələrindən ayırmaq çətin idi. Ona görə də bu dövrdə maliyyə nəzarəti haqqında qanunlar idarəetmə, uçot və s. kimi sənədlərin məzmununa daxil olunmuşdur.

Bu tarixi dövrdə maliyyə nəzarətinin başlıca xarakteristikasına aşağıda göstərilənləri aid etmək olar:

1. Yüksək vəzifəli şəxslər və ya ayrı-ayrı məmurlar tərəfindən yoxlama funksiyalarının icra edilməsi;
2. Uçotun və nəzarətin fəaliyyət dairəsiarasında dəqiq bölmənin mövcud olmaması;
3. Nəzarət metodologiyasının yaranması;

Qədim Misirin dövlət maliyyə nəzarətini, maliyyə idarəsi və məmurlar vasitəsilə yerinə yetirilirdi.

B.e.ə. 1791-1750 –ci illərdə Babilistanda hökmdar Hammurapinin kodeksinə əsasən ilk dəfə ticarətçilər müstəqil uçot aparırdılar. Bundan əlavə məbədlərə və kilsələrə qəbzsiz sövdələşmələr, kassanın və ehtiyatların inventarizasiyası və digərləri həvalə olunmuşdur.

Roma imperiyası zamanı maliyyə nəzarəti institutu bir sıra Avropa ölkələrində əmələ gəlmiş və sürətlə yayılmışdır. “Audit” termini ilk dəfə X-XI əsrlərdə nəzarət qaydalarını ifadə etmək üçün meydana çıxmışdır.

İlk dəfə sənədlərlə təsdiqlənmiş auditor fəaliyyəti Böyük Britaniyaya aid olan “Cənub dəniz şirkətinin” iflası hadisəsi olmuşdur. Bu hadisə “Cənub dəniz köpüyü” kimi tanınır.

İndiki dövrə gəlib çatan auditorlar haqqındakı sənəd təxminən 1721 ci ildə nəşr olunmuşdur. Bu dövrdə Londonda çox az sayda auditor fəaliyyət göstərirdilər. “Ünvan kitabçasının” 1799-cu il buraxılışında auditor qismində 11 şəxs və firmanın adı hallanmışdır. 1828-ci ildə bunların sayı 73 olmuşdur ki, bu da həmin sahəyə olan tələbin göstəricisidir.

Böyük Britaniyada 1844-cü ildə müəssisə və təşkilatlar haqqında qanunlar məcəlləsi qüvvəyə mindi. Həmin qanuna əsasən bir il ərzində bir dəfə təşkilatın

rəhbəri öz imzası ilə təsdiq etdiyi balans hesabatını və digər maliyyə sənədlərini səhmdarlara təqdim etməli və onların qarşısında bu sənədlərin yoxlanması üçün müstəqil auditor(mühasib) çağırmalıdır. (Суиц В.П, Шеремет А.Д, 2005)

Maliyyə nəzarətinin yaranması təşkilatların və müəssisələrin idarə edilməsi ilə məşğul olan və müəssisənin fəaliyyətdə olması üçün mülkiyyətçilərin, səhmdarların və investorların maraqlarının birləşməsi ilə əlaqədardır.

Maliyyə nəzarətinin inkişafında İngiltərənin təcrübəsi digər dövlətlərə, o cümlədən Amerika Birləşmiş Ştatlarına böyük təsir etmişdir. Müstəqil maliyyə nəzarətinin vacibliyi barəsində bənzər qanunlar daha sonra Fransa və Amerika Birləşmiş Ştatlarında (1887-ci il) qəbul olunmuşdur.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında maliyyə nəzarətinin təməli Böyük Britaniyada təhsil almış və təcrübə məktəbi keçmiş peşəkarlar tərəfindən qoyulmuşdu. Bu dövrdə Amerika auditorlarının ittifaqı meydana gəlmişdir, XIX əsrin sonlarında isə New-York ştatında auditor fəaliyyəti qanunla təsdiq edildi. (Novruzov N,Ataşov B. —Maliyyə nəzəriyyəsi dərslik. Bakı 2014)

XX əsrdə maliyyə nəzarəti institutlarının mərkəzi ABŞ oldu. Böyük Britaniyanın təcrübəsi ABŞ-da maliyyə nəzarəti və auditin formalaşmasına və daha da inkişaf etməsinə təsir etdi, Ancaq bu ölkənin müəssisə sahibləri ingilis nəzarətinin məqsəd və baxışlarının onların biznes fəaliyyətində tətbiq olunmasını mümkün deyil sayırdılar. İlk dəfə Amerikada reallaşdırılan maliyyə nəzarəti və audit yoxlamaları aşağıdakı məqsədlərə görə aparılırdı:

- 1) müəssisənin həqiqi gəlirinin və mənfəət səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
- 2) bilərəkdən edilən və bilərəkdən edilməyən səhvlərin qarşısının alınması.

Azərbaycanda da daxili maliyyə nəzarətinin formalaşması və inkişaf prosesləri öz xüsusiyyətlərinə malik idi. Maliyyə nəzarəti qədim Azərbaycan dövlətlərində də mövcud olub, lakin onun forması sadə və ibtidai idi. Daha sonra nəzarət daha sivil formalara keçməyə başladı.

XIX əsrə qədər maliyyə nəzarətindən tək-cə fərdi təsərrüfat subyektləri səviyyəsində deyil, dövlət səviyyəsində də danışmaq çətin idi. Maliyyə nəzarəti həyata keçirilmir yaxud da keçirilən nəzarət səmərəli olmurdu və nəticələrini bir-birinə nisbətən müqayisə etmək və ya ümumiləşdirmək mümkün olmurdu. XIX əsrin əvvəllərində baş verən siyasi dəyişikliklər nəticəsində ölkənin maliyyə sistemi inkişaf etməyə başladı. Bütün sahələrdə o cümlədən iqtisadiyyat və maliyyə sistemində Rusiyanın izləri görünməyə başladı. Həmin dövrdə rus maliyyə sistemi inkişaf etdiyindən bu inkişaf bizdən yan keçmədi.

XIX əsrin ikinci yarısında Çar Rusiyasında maliyyə nəzarəti sahəsində sıx islahatlar baş vermişdir, həmin dövrdə Rus işğalında olduğundan ,bu, Azərbaycanda da yeni maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Dövlət maliyyə nəzarəti də bu dövrlərdə inkişaf etməkdə idi.

XX əsrin əvvəlində 23 aylıq müstəqillik dövründə bazar iqtisadiyyatına uyğun maliyyə sisteminin yaradılması yolunda işlər görülürdü. Lakin SSRİ tərəfindən işğal bu işləri yarımçıq qoydu. İnzibati amirlik sistemi keçid bazar iqtisadiyyata böyük maneə yaratdı. Ölkədə demək olar ki yalnız dövlət maliyyə nəzarəti inkişaf edirdi. Bütün istehsal vasitələrinin dövlət mülkiyyətində olması nəticəsində müstəqillik dərəcəsi çox aşağı idi. Həm xarici, həm də daxili nəzarət dövlət tərəfindən həyata keçirilirdi.

Azərbaycan Respublikasında müstəqil bir dövlət olaraq maliyyə nəzarətinin inkişafı XX əsrin sonuna təsadüf edir. 70 ilə yaxın müddətdə SSRİ-nin əsarətində olan ölkəmizdə digər sahələrdə olduğu kimi iqtisadiyyat, o cümlədən maliyyə sferası da inzibati amirlik sisteminə uyğun qurulmuşdu. Planlı iqtisadiyyat şəraitində digər sahələr kimi maliyyə nəzarəti də hökumət tərəfindən aparılırdı. Bu dövrdə müstəqil nəzarət anlayışı ümumiyyətlə yox idi. Bütünlüklə nəzarətedici hakimiyyət dövlətin, mərkəzin əlində toplanmışdı.

1991-ci ildə müstəqilliyini əldə edən ölkəmizdə bütün sahələrdə, o cümlədən, maliyyə sferasında da islahatlara ehtiyac yaranmışdı. İqtisadi və siyasi vəziyyətin və həmçinin ölkənin idarəetmə prinsiplərinin dəyişməsi fonunda maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsinə və yenidən qurulmasına ehtiyac

yanmışdır. Bazar iqtisadiyyatına müvafiq olan dövlət nəzarəti sisteminin yaradılması, icra edilməsi mühüm əhəmiyyətli fürsətlərdən biri idi. Ümummilli liderimiz Heydər Əlirza oğlu Əliyev tərəfindən maliyyə nəzarəti, o cümlədən, dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində reallaşdırılan çox vacib, həmçinin mühim addımlardan biri də nəzarət sahəsində qaydave qanunların bərpa edilməsi nəticəsində, bu funksiyaları icra edən dövlət orqanlarının vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi, həm də qanuna zidd və əsassız təftişlərin, araşdırmaların qarşısı alınmışdır. Həmçinin var olan problemlərdən biri də SSRİ dövründən qalmış maliyyə nəzartı metodları müasir standartlara cavab vermirdi. O da öz növbəsində ölkədə yeni iqtisadi əlaqələrin yaranması və inkişafında xidmət, istehsal, maliyyə və kredit fəaliyyətində dövlətin nəzarətinin reallaşdırılması yollarının dəyişdirilməsini, müasir tələblərə uyğun olan qanunlarla tənzimlənməsini tələb edirdi. Qeyd edilən halların həll olunması üçün iqtisadi münasibətlərin dərəcəsinə uyğun dövlət maliyyə nəzarəti mexanizmini həyata keçirmək, bazar münasibətlərinin inkişafına pis təsir edəcək halların yaranmasına yol verməmək, fiziki və hüquqi şəxslərin qanunla mənafeələrini qorumaq üçün prezident H.Əliyev tərəfindən imzalanmış 1996-cı il 17 iyun tarixli — İstehsal, xidmət, maliyyə–kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə fərman həmin sahədə olan boşluqların köklü şəkildə arada qaldırılmasına gətirib çıxardı. Həmin fərmana uyğun olaraq xidmət, istehsal, maliyyə və kredit fəaliyyətində əsas olmayan yoxlamalar qanunla qadağan olundu və bu sahədəki yoxlamalar üçün uyğun qaydalar hazır edildi. Yoxlama və nəzarət xidmətlərinin qurulması və aparılması üçün yeni hesabatlılıq forması müəyyən edildi. Bundan başqa yoxlamaların qəbul edilmiş qaydalar əsasında aparılmasını təmin edən qanunun yenidənqurulması üçün qəti tapşırıqlar verildi. Fərmanın icra edilməsi nəticəsində olduqca irəliləyişlər əldə olundu. Dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində təkrarlanan, lüzumsuz və paralel yoxlamaların sayı azaldı. Bu dövr üçün iqtisadiyyatın inkişafına pis təsir göstərən xeyli miqdarda mənfi halların qarşısı alındı. Ölkə vətəndaşlarının,

həmçinin hüquqi şəxslərin mənafeələrinin qorunması üçün mühüm tədbirlər planı hazırlandı. (Süleymanov E, Bulut C. —Dövlət maliyyəsil dərş vəsaiti. Bakı 2013.)

Hal-hazırda Azərbaycanda maliyyə nəzarətini aparan dövlət orqanları aşağıdakılardır:

- Prezidentin İcra Aparatının Dövlət Nəzarəti şöbəsi;
- Azərbaycan Respublikasının hesablama Palatası;
- Azərbaycan Respublikası Vergilər nazirliyi;
- Azərbaycan Respublikasının Maliyyə nazirliyi;
- Auditorlar palatası
- Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı;
- Dövlət Gömrük Komitəsi;

Ölkəmizdə kənar dövlət maliyyə nəzarəti institutunun əsasını 1999-cu ildə yaradılmış Hesablama Palatası qoymuşdur. Ölkə ərazisində səmərəli maliyyə nəzarəti sistemini inkişaf etdirmək istiqamətində əhəmiyyətli işlər görmüşdür. Hesablama Palatası dövlət mülkiyyətinə və dövlətin pul vəsaitlərinə nəzarət edir. İcra hakimiyyəti orqanları tərəfindən maliyyə nəzarəti sistemində əsas yer Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasına məxsusdur. Hesablama Palatasının auditorları və vəzifəli şəxslərinin qarşısında aşağıda göstərilən vəzifələr qoyulmuşdur:

- Bütçə fondlarının və bütçədən kənar fondların nəzarətinin təşkili. Bütçə və bütçədən kənar fondlar üçün ayrılmış pul vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadə olunmasına nəzarət etməyi nəzərdə tutur.

- Dövlətin vəsaitlərinin xərclənməsinin faydalılığının və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi. Bilavasitə bütçədən ayrılmış vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadəsini, istifadə edilmiş vəsaitlərin likvidlik dərəcəsinin qiymətləndirilməsini əhatə edir.

- Bütçə prosesinin tənzimlənməsi və müəyyən edilmiş pozuntuların aradan qaldırılması haqqında təkliflərin hazırlanması. Keçmiş illər üzrə müəyyən

edilmiş pozuntuların aradan qaldırmaq və sonrakı illərdə müvafiq mənfi halların olmaması üçün xüsusi tədbirlər görülməsini əhatə edir.

- Maliyyə ekspertizası və nəticələrin qiymətləndirilməsi üçün uyğun qərarların qəbul edilməsi. Bu nəticələrinin qiymətləndirilməsi müasir bazar iqtisadiyyatı mühitində ən mühüm məsələlərdən biridir. Bu mikro səviyyədə, yəni, təşkilat və müəssisə səviyyəsində, həmçinin makro səviyyədə mühüm hadisə kimi ön plana çıxır. Bunun üçün də Hesablama Palatasının auditorları və vəzifəli şəxsləri qarşısında mühüm bir tapşırıq kimi qoyulmuşdur.

- Büdcə fondları və büdcədən kənar fondların layihələrinin vacibliyinin müəyyən edilməsi.

- Bank hesablarına büdcə vəsaitlərinin mədaxil olmasının və pul vəsaitlərinin hərəkətinin araşdırılması. Uyğun bank hesablarına pul vəsaitlərinin mədaxil olmasının yoxlanılması və yoxlanılmanın nəticələri əsasında uyğun qərarların qəbul olunması, müəyyən tədbirlərin görülməsi mühüm bir məsələ kimi qarşısına qoyulmuşdur.

- Dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsi, satışı və özəlləşdirilməsindən büdcəyə daxil olan vəsaitlərə nəzarət.

- Dövlət büdcəsinin icrası haqqında məlumatların davamlı olaraq Milli Məclisə təqdim edilməsi. Uyğun hesabat ili üçün büdcədən ayrılmış pul vəsaitlərinin istifadəsinin vəziyyəti barəsində Milli Məclisə verilən məlumatları nəzərdə tutur. Vəsaitlərin həm zamanına, həm də təyinatına görə istifadəsi burada öz əksini tapır.

Hesablama Palatası dövlətin büdcə-maliyyə nəzarəti qurumudur və həmçinin Milli Məclisə müdəmədi hesabat verir. Hesablama Palatasının —Hesablama Palatası haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə müəyyən edilmiş mühüm funksiyaları vardır.

Azərbaycan Respublikası ərazisində müstəqil maliyyə nəzarəti fəaliyyətini həyata keçirən qurum Auditorlar Palatasıdır. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası 1994-cü il 16 sentyabr tarixli 882 nömrəli Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən yaradılmışdır. Milli Məclisin qərarı ilə 1995-ci il 19 sentyabr

tarixində Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamə təsdiq edilmişdir. 1996-cı il 5 aprel tarixində Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası fəaliyyətə başlamışdır. Auditorlar Palatasının yaradılmasındakı məqsədlər aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətlərinin inkişafına yönəlmiş normativ akt layihələrini və tədbirlər sistemini hazırlamaq;
- Şəxsi fəaliyyətində bu Qanundan və digər hüquqi aktlardan irəli gələn tələblərə auditorlar və ya auditor təşkilatları tərəfindən əməl edilməsinə nəzarət etmək.
- dövlətin, auditorların və təsərrüfat subyektlərinin mənafelərini müdafiə etmək;
- ölkədə auditor xidmətinin dövlət tənzimlənməsini təşkil etmək;

MDB məkanında ilk dəfə Azərbaycanda 26.06.1999 – cu il tarixində beynəlxalq Daxili Auditorlar İnstitutunun —Audit - Azərbaycan bölməsi yaradılmışdır. Audit – Azərbaycan bölməsi Auditorlar Palatasının müraciəti nəticəsində yaradılmışdır.

Auditorlar Palatasının qarşısında duran əsas vəzifələr kimi aşağıda qeyd olunanları göstərmək olar:

1. Müəssisə və təşkilatlarda maliyyə və mühasibat uçotunun qaydalara uyğun aparılmasını təmin etmək;
2. Ölkə ərazisində auditor xidmətini təşkil etmək;
3. Qanunvericiliyə müvafiq olaraq auditor xidmətinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və inkişafı üçün uyğun tədbirləri həyata keçirmək.

Hazırki dövrdə maliyyə nəzarətinin üç əsas forması var və bunlar fəal inkişaf edir: xarici auditor nəzarəti (məsələn, KMPG international, Coopers Deloitte Touche, Price Water house və s. kimi xarici audit müəssisələri), dövlət maliyyə nəzarəti (məsələn, Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası), daxili maliyyə nəzarəti müəssisənin və təşkilatın müxtəlif bölmələrinin növündə. Bu istiqamətlər eyni “beşikdən” yarandıqları üçün, onların arasında oxşarlıqlar çoxdur, lakin inkişaf edərək öz aralarında fərqli xüsusiyyətlərə yiyələniblər.

1.2 Daxili maliyyə nəzarətinin mahiyyəti, məzmunu, xüsusiyyətləri, məqsəd və vəzifələri

Daxili maliyyə nəzarəti müəssisənin özü, onun iqtisadiyyat xidmətləri – mühasibatlığı, maliyyə şöbəsi, müəssisənin, onun filiallarının və törəmə müəssisələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə menecmenti xidməti tərəfindən həyata keçirilir.

İqtisadiyyatın idarə edilməsi, dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, yeni təsərrüfat subyektlərinin yaranması, maliyyə menecmenti üzrə dünya təcrübəsinin nailiyyətlərini nəzərə almaqla nəzarət də daxil olmaqla, maliyyənin idarə olunmasının yeni metodlarını axtarmaq və mənimsəmək zərurətini doğurdu.

Müəssisələrin uğurlu fəaliyyəti, rentabellik səviyyəsinin artırılması, onun aktivlərinin qorunub saxlanması və artırılması üçün əsas elementi qismində gündəlik daxili nəzarətin çıxış etdiyi düzənli idarə etmə mexanizmi tələb olunur.

Daxili nəzarət idarəetmənin əsas funksiyalarından biri olub, qəbul olunmuş idarəetmə qərarlarının əsaslandırılmasının və effektivliyinin qiymətləndirilməsi, kənara çıxmaların və qeyri-münasib situasiyaların aşkar olunması, müəssisənin fəaliyyətindəki risklərin aradan qaldırılması, azaldılması və onların idarə olunması istiqamətində qərarların qəbul olunması üçün rəhbərliyə vaxtında məlumat verilməsi məqsədi ilə müəssisələrin işinin daimi müşahidəsi və yoxlanması sistemini bildirir. Beləliklə, təsərrüfat nəzarəti – müəssisələrin idarəetmə subyektinin idarə olunan obyektin həqiqi vəziyyəti və idarəetmə qərarlarının reallaşdırılması haqqında lazımi informasiyanı əldə etdiyi əks əlaqə formasıdır.

Nəzarət müəssisənin idarəetmə mərhələlərindən biridir. Nəzarətin əsas növləri kimi inzibati, iqtisadi, təsərrüfat, texniki (texnoloji, prosesual) və maliyyə nəzarəti növləri fərqləndirilir. (С.О.Шохин, Л.И.Боронина «Бюджетно финансовый контроль и аудит». Научнометодическое пособие - М.1997.)

İqtisadi nəzarət – resurslardan istifadəyə görə itki və tullantıları, qanuni olmayan yollarla vəsait sərfini və bunun yaranmasına imkan verən şəraiti araşdırır.

İnzibati nəzarət – təşkilatın fəaliyyətdə olduğu dövrdə mövcud qanunvericiliyə və normativ aktlara əməl olunduğuna dair nəzarətdir.

Texniki nəzarət – təşkilatda baş verən istehsal dövründə avadanlıqların vəziyyətinə nəzarəti, onların istifadəsi zamanı texniki normativlərə əməl olunmasının yoxlamaq üçün nəzərdə tutur.

Təsərrüfat nəzarəti – yoxlama və müşahidə üsulu vasitəsilə təsərrüfat əməliyyatlarının qarşısında duran məqsədə çatmaqda meydana gələcək çətinlikləri müəyyən edərək qarşısının alınması üçün nəzərdə tutulur.

Hər bir nəzarət növü təşkilatın fəaliyyətinin xüsusi aspektini əhatə edir. Buna görə də, əgər yoxlama pul vəsaitləri üzrə əməliyyatları əhatə edərsə, bu nəzarət maliyyə nəzarətidir.

Alman iqtisadçı alimi D.Han bildirir ki, “Nəzarət – müəssisənin faktiki göstəriciləri ilə plan göstəricilərinin müqayisəsi əsasında imkan verir ki, müəssisənin fəaliyyətini qiymətləndirmək mümkün olsun.” (С.О.Шохин, Л.И.Боронина «Бюджетно финансовый контроль и аудит». Научнометодическое пособие-М.1997.)

Müasir dövrdə bir sıra alimlər və iqtisadçılar maliyyə nəzarətinə mühasibat hesablarında əks olunan məlumatların etibarlılığının və maliyyə sahəsində qanunvericiliyin təmin olunmasının yolu kimi baxırlar.

Maliyyə nəzarəti istehsal və idarəetmə subyektlərinin mövcud olan qanunvericiliyə əməl etməsi üzrə hazırlanan və hazırda icra olunan tədbirlərin toplamından ibarət olub, maliyyə əməliyyatlarının faydalılığının və əmələ gələn xərclərin uyğunluğunun qiymətləndirilməsini əks etdirir. Maliyyə nəzarəti maliyyə fəaliyyətinin qanuna müvafiqliyini qiymətləndirməklə yanaşı, onun fəaliyyətini analiz də edir.

Maliyyə nəzarəti zamanla mahiyyətə dəyişilmişdir. Maliyyə nəzarəti, ilk əvvəllər dövlətin xəzinəsinin və vəsaitlərinin istifadə olunmasına dövlət nəzarəti kimi yaranmışdır. Ancaq sonradan bazar münasibətləri daha da genişlənmiş və inkişaf etmiş, yeni maliyyə bazarları meydana gəlmiş, təşkilatlar arasındakı

əlaqələr genişlənməmişdir ki, bununla da maliyyə nəzarətinin də metodlarında dəyişikliklər baş vermişdir.

Maliyyə nəzarətinin əsasını başa düşmək üçün bu nəzarəti təşkil edən maddələrin xüsusiyyətlərini araşdırmaq zəruridir. Bu elementlər aşağıdakılardır:

- ❖ Nəzarətin predmeti;
- ❖ Nəzarət subyekti və obyektı;
- ❖ Texnika və texnologiyaları;
- ❖ Nəzarətin prinsipləri;
- ❖ Nəzarətin məqsədi və vəzifələri;
- ❖ Nəzarət mərhələləri.

Maliyyə nəzarətinin subyektləri, nəzarəti həyata keçirən fiziki və hüquqi şəxslərdir.

Maliyyə nəzarəti sistemi İEÖ-də demək olar ki, eyni formada və bu sistem aşağıdakılardan təşkil olunmuşdur:

- Büdcəyə vergi daxilomalarına nəzarət edən vergi orqanları;
- Hesablama Palatası;
- Daxili nəzarət sistemi;
- Qeyri-dövlət nəzarət orqanları və s.

Maliyyə nəzarətinin obyektı təşkilatın maliyyə fəaliyyətinin hər bir sahəsini əhatə edir.

Maliyyə nəzarətinin obyektinə bunlar aiddir:

- müəssisənin pul vəsaitləri;
- əmək haqqının ödənilməsi üzrə əməliyyatlar;
- kontragentlərlə əməliyyatlar (alıcılar, sifarişçilər, podratçılar və s.)
- müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri;
- büdcə və hökumət orqanları ilə əməliyyatlar;
- məhsulun satışı;
- kapital əməliyyatları və s.

Maliyyə nəzarətinin obyektlərini iki aspektdən qiymətləndirə bilərik:

a) maliyyə sahəsində var olan qanunvericilik və normativ aktlara riayət edilməsi, mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının qanuna uyğunluğunun, etibarlılığının təchiz edilməsi, pul və mal-material ehtiyatlarının qorunması;

b) təşkilatda istehsalın artırılması məqsədilə onun fəaliyyətinin doğru qiymətləndirilməsi, daxili ehtiyatların aşkara çıxarılması.

Müxtəlif səviyyəli büdcələrin xərcləri və gəlirləri, vergilərin miqdarı, təşkilatın gəlirləri, xərcləri və s. maliyyə nəzarətinin predmeti kimi çıxış edir.

Maliyyə nəzarətinin növünün çox olmasına baxmayaraq, bunların ümumi məqsədi vardır. Bu - maliyyə qanunvericiliyinə riayət edilməsinin təmin edilməsi, maliyyə resurslarının ədalətli bölünməsi və səmərəli istifadəsini təmin etməkdən ibarətdir.

Maliyyə nəzarətinin bu məqsədinə çatmaq üçün onun müxtəlif vəzifələri təyin olunmuşdur. Bu vəzifələr aşağıdakılardır:

1. mühasibat uçotunun və mühasibat hesabatlarının düzgün qurulması;
2. iflasın qarşısının alınması;
3. təşkilatın maliyyə fəaliyyətinin hüquqi və iqtisadi baxımdan tənzimlənməsi;
4. təşkilatın dövlət qarşısındakı öhdəliklərin düzgün və vaxtında icrası;
5. mühasibat uçotunun analizi;
6. şirkətin səmərəliliyinin artırılması üçün daxili resurslardan daha faydalı istifadə edilməsinin təmin olunması; pul vəsaitləri və onun ekvivalentlərindən və material ehtiyatlarından faydalı istifadəyə nəzarət;
7. mənfəət və zərərin miqdarının müəyyən olunması və s.

Maliyyə nəzarətinin funksiya və vəzifələri dövlət və qeyri-dövlət maliyyə nəzarətində eyni deyildir. Dövlət maliyyə nəzarətinin başlıca vəzifəsi - mövcud qanunvericiliyə əməl etmək və büdcənin və qeyri-büdcə vəsaitlərindən faydalı istifadəyə edilməsinə əsaslanan maliyyə siyasətinin icrasına köməklik etməkdir. Lakin qeyri-dövlət nəzarətinin başlıca vəzifəsi – istehsal və ya digər təsərrüfat

subyektinin mühasibat uçotunun, o cümlədən maliyyə hesabatının doğruluğunun təmin olunması və onun maliyyə ehtiyatlarından istifadəyə əlverişli mühit yaratmaqdan ibarətdir. (Süleymanov E, Bulut C., 2013)

Daxili nəzarət sisteminin məqsədləri aşağıdakılardır:

1. Müəssisələrin fəaliyyətinin qəbul olunmuş hərəkət və strategiya kursuna uyğunluğu;
2. Müəssisənin maliyyə-iqtisad, bazar və hüquqi baxımdan dayanıqlığı;
3. Cari maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nizamlılığı və effektivliyi;
4. Müəssisələrin əmlakının qorunub saxlanması, o cümlədən sistemləşdirilmiş və ümumiləşdirilmiş məlumatların idarəetmədə istifadə olunması üçün qorunub saxlanması;
5. İlk sənədlərin dolğunluğunun və dəqiqliyinin lazımi səviyyədə olması;
6. Mühasibat uçotu sisteminin effektivlik göstəricilərinə çatması;
7. Əmək məhsuldarlığının artırılması, istehsalat və dövriyyə xərclərinin azaldılması;
8. Bütün növ resursların effektiv və qənaətlə istifadə olunması;
9. Qanun funksiyalarına riayət etmə.

Hər zaman yuxarıda göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün işlənilmiş qaydaların, metodikaların olması nəzərdə tutulur. Nəzarət sisteminin bütün bu elementləri birlikdə müəssisənin işgüzar və pul fəaliyyətində, eləcə də iqtisadi uçot zamanı risklərin azalmasını təmin edir. (Süleymanov E, Bulut C. —Dövlət maliyyəsi dərsləri vəsaiti. Bakı 2013.)

Təsərrüfatda maliyyə nəzarəti böhran situasiyalarını qabaqlamaq kimi maliyyə taktikasını reallaşdırmaq məqsədi ilə müəssisə tərəfindən subyektləşdirilən maliyyə fəaliyyəti sahəsindəki bütün iqtisadi qərarların yerinə yetirilməsinin yoxlanılması və reallaşdırılmasının inkişafı prosesini bildirir.

Hal-hazırda inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrin təcrübəsində holdinqlərdə və səhmdar firmalarında subyektləşdirilən və yeni progressiv daxili maliyyə nəzarət kompleks sistemi geniş yayılmışdır. Bu nəzarət proqramı 90-cı

illərdə müəssisəni müflisləşməyə gətirib çıxaran fəvqəladə situasiyaların aktiv şəkildə qarşısını almaq üçün vasitə kimi işlənilib hazırlanmışdır. Müəssisədə subyektləşdirilən ümumi nəzarət sistemində onun mühüm bloklarından biri olan – maliyyə nəzarəti seçilir.

İqtisadi nəzarət, nəzarət əməliyyatlarının müəssisənin maliyyə işinin daha mühüm istiqamətlərində təmərküzləşməsini, onun faktiki nəticələrinin nəzərdə tutulan nəticələrdən kənara çıxmalarının gündəlik aşkar edilməsini, və onun normallaşdırılmasını, operativ idarəetmə yekunlarının qəbul olunmasını təmin edən yoxlama sistemidir.

Maliyyə qanunvericiliyinə düzgün əməl olunmasında maliyyə nəzarəti qurumları maliyyə sanksiyalarından, həmçinin qadağalardan da istifadə edirlər.

Maliyyə nəzarəti qurumlarının fəaliyyəti zamanı əməl etməli olduğu bir sıra prinsiplər vardır. Maliyyə nəzarətinin bu prinsipləri bir sıra normativ sənəddə əks olunması baxımından Azərbaycan Respublikasının tərəfindən müəyyən olunan prinsiplər; beynəlxalq hüquqi aktların təyin etdiyi prinsiplər; normativ hüquqi aktlarda göstərilməyən prinsiplər; digər normativ sənədlərdə əks olunan prinsiplər kimi qruplaşdırılır. İNTOSAI-nin (Ali nəzarət qurumlarının beynəlxalq təşkilatı) Lima deklarasiyasında maliyyə nəzarəti qurumlarının əməl etməli olduqları bir sıra əsas prinsiplər müəyyənləşdirilmişdir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

- Nəticəlilik;
- Müstəqillik və obyektivlik;
- Dəqiqlik;
- Səriştəlilik və aşkarlıq;
- Effektivlik
- Professional davranış və s.

İki prinsip daha vacib hesab edilən prinsiplərdir. Bunlar səriştəlilik və aşkarlıq və müstəqillik və obyektivlik prinsipləridir.

Maliyyə resurslarının bütün hərəkət mərhələlərində maliyyə nəzarəti özünü göstərdiyindən ictimai istehsalın hər bir sahəsində mövcuddur. Məlum olduğu kimi, ictimai istehsalın sahələri istehsal, mübadilə, bölgü və istehlak hesab

olunur. Bu mərhələlərin hamısında maliyyə nəzarətinin necə iştirak etdiyinə nəzər salmaq.

İstehsal mərhələsində maliyyə nəzarəti əməkdən istifadənin faydalılığını müəyyənləşdirir.

Bölgü prosesində maliyyə nəzarəti bölgü mərhələsində əldə olunan vəsaitlər dövlət büdcəsinə, ictimai yığım, sosial sığortaya vəsaitlərin ayrılmasına, istehlak fondlarının bərpasına, genişlənməsinə və s. yönəldilir.

Mübadilə mərhələsində maliyyə nəzarətinin rolu, müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin maddi-texniki vasitələrlə təmin olunmasını və əhalinin istehlak mallarına olan tələbatının ödənilməsinə nəzarət etməkdən ibarətdir.

İstehlak prosesində maliyyə nəzarəti əsasən istehsal mərhələsi ilə bağlı olan əməliyyatlara, o cümlədən istehlaka nəzarət əsas götürülür. Şəxsi istehlaka maliyyə nəzarəti aparılan zaman vətəndaşların mənəvi və maddi tələbatlarının ödənilməsi zamanı aşkar olunan uyğunsuzluqları, müxtəlif hüquqi aktların tələblərinin həyata keçirilməsi zamanı pozuntu halları baş verdikdə, onların baş vermə səbəblərini araşdırır.

Maliyyə nəzarəti yalnızca pul dövriyyəsinə deyil, həm də mübadilə sövdələşmələrini, o cümlədən qarşılıqlı hesablaşmaların bir sıra formaları üzrə hər bir əməliyyatı əhatə edir. Rusiya alimi E.Y.Qraçeva öz əsərlərindən birində maliyyə nəzarətini ölkənin maliyyə sisteminin hər bir həlqəsində fəaliyyət göstərən dövlət nəzarəti növü kimi qiymətləndirir. (Грачева Е.Ю., Болтинова О.В., Арзуманова Л.Л. , 2019)

Beynəlxalq təcrübədə daha çox maliyyə nəzarətinin fransız və anqlosakson modeli istifadə olunur. Anqlosakson modeldə nəzarət edən maliyyə qurumları yalnız müxtəlif növ nəzarət edir, onlar üzrə müxtəlif hesabatlar hazırlayır, lakin sanksiya və cərimələr dövlətin inzibati və məhkəmə hakimiyyəti qurumları tərəfindən həyata keçirilir.

Digər model fransız modelində maliyyə pozuntuları edən şəxslərin təqsirləndirilməsində və baş vermiş itkilərin kompensasiyasının tələb edilməsində

müəyyən nəzarət qurumlarına bəzi məhkəmə vəzifələrinin verilməsi üçün şərait yaradılır. Bu fransız və anqlosakson modelləri arasındakı əsas fərqdır.

Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarında maliyyə nəzarəti bu cür şərh edilir: “Şirkətin fəaliyyətindən mənfəət əldə etmək üçün onun maliyyə və iqtisadi siyasətini idarə etmək imkanındır.”

Alim D.Q.Çernik maliyyə nəzarətinin mahiyyətini belə açıqlayır: “Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsinin forması kimi çıxış edir. Onun məzmunu və təyinatı təsərrüfat subyektlərinin, sahə və ərazi idarəetmə subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılmasından ibarət olur.”

Digər alim U.Y.Danilevskin maliyyə nəzarətini aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: “İqtisadiyyatın idarə olunmasının ümumi mexanizminin mühüm funksiyalarından biri və ayrılmaz tərkib olan hissəsi olmaq etibarilə, maliyyə nəzarəti maliyyə, kredit və istehsal göstəricilərini əhatə edir. Nəzarət sferasına istehsal, bölgü, pul və həmçinin mal-material dəyərlilərinin pul ifadəsində dövriyyəsi və istehlakı daxil edilir.”

Alman alimi D.Xan qeyd edir: “Nəzarət şirkətin fəaliyyətinin nəticələrini təyin etmək üçün onun plan göstəricilərini faktiki göstəricilərlə müqayisəsini nəzərdə tutur.” (Федотова, 2012, стр. 42)

Maliyyə nəzarətinin mövcud olması obyektiv səbəblərlə bağlıdır. Maliyyənin iqtisadi kateqoriya həm bölüşdürücü, həm də nəzarət funksiyası vardır. Dövlət və bələdiyyələrin, təşkilatların və müəssisələrin fəaliyyətində maliyyə sisteminin idarə edilməsinin səmərəliliyini artırmaq, maliyyə əməliyyatlarının effektivliyinin təmin olunması üçün maliyyə nəzarəti mühim rol oynayır. Maliyyə nəzarəti hakimiyyət orqanlarının və bələdiyyələrin (yerli özünüidarəetmə orqanlarının), vətəndaşlar və o cümlədən ictimai təşkilatların iştirak etməsi ilə xüsusi nəzarət orqanları tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalar əsasında aparılır.

Maliyyə nəzarətinin aparılmasının zəruriliyi maliyyənin funksiyasından, daha dəqiq desək nəzarət funksiyasından irəli gəlir. Lakin bu tam kifayət etmir, on görə ki, nəzarətin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif nəzarət qurumlarının mövcudluğu, onların yüksək ixtisaslı mütəxəssislərlə təkmilləşdirilməsi, onların

hüquqlarının və vəzifələrinin dairəsi, uyğun şərtlərin mövcud olması da (təşkilati və metodiki) zəruridir.

İstehsal, mübadilə, bölgü və həmçinin istehlak münasibətlərinin hər bir mərhələsində maliyyənin iştirakı daxili maliyyə nəzarətinin hansı dərəcədə əhəmiyyətli və təxirəsalınmaz olduğunu müəyyən edir. Daxili maliyyə nəzarəti kimi maliyyə nəzarəti də həm xüsusi istehsal, həmçinin bütövlükdə ictimai təkrar istehsal sahələrini, həm də istehsaldankənar sahələri əhatə edir. Bunlardan əlavə daxili maliyyə nəzarəti istehsal sahəsi ilə yanaşı, qeyri-istehsal sahələrində də qanunlarla və müəyyən olunmuş qayda-qanunlara riayət edilməsini tənzimləyir. Daxili maliyyə nəzarəti pul fondlarının məqsədəuyğun bir şəkildə hərəkətinin sistemli yoxlanılması əsasında bu vəsaitlərdən səmərəli istifadənin təmin olunmasını təmin edir. Yuxarıda göstərilənlərə əsasən, daxili maliyyə nəzarəti məhsulun, işlərin və xidmətlərin istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak mərhələlərində cəmiyyətə məxsus olan pul və maddi vəsaitlərinin istifadəsi üzərində nəzarətin əhəmiyyətli həlqəsi hesab edilməlidir.

Daxili maliyyə nəzarətinin fəaliyyət istiqamətinin yaradılması büdcə təşkilatlarının maliyyə siyasətinin istiqamətlərindən biridir. Daxili maliyyə nəzarəti maliyyə siyasətinin reallaşdırılması üçün həyata keçirilir və onun bir neçə aspekti vardır:

- Əvvəla, daxili maliyyə nəzarəti büdcə təşkilatlarında hüquq normaları pozuntusunun aşkarlanması və bu hadisələrin qarşısının alınması məqsədilə maliyyə fəaliyyəti yoxlanmasını təmin edir.

- İkincisi, daxili maliyyə nəzarəti maliyyənin hüquq nizamlanması sistemində əks əlaqə formasıdır. Ona görə ki, maliyyə sahəsində edilən hüquqazidd hərəkətlər haqqında məlumatı əldə edir, aparılan maliyyə siyasətini qiymətləndirir və düzəlişini həyata keçirir.

- Üçüncüsü, daxili maliyyə nəzarəti maliyyə sferasında hüquq qaydaları rejiminin qorunması üsuludur, çünki, maliyyə hüquq qaydalarına əməl olunmanın təmin edilməsinə yönəlib.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq daxili maliyyə nəzarətinin yeri və rolunu düzgün qiymətləndirmək üçün ona geniş və dar aspektdən nəzər yetirmək lazımdır.

Geniş mənada maliyyə nəzarəti dövlət maliyyə siyasətinin realizasiyası üçün dövlətin iqtisadi və siyasi təhlükəsizliyini, həmçinin ictimai maliyyə fəaliyyəti prosesində dövlətin və yerli özünüidarətmə qurumlarının maraqlarına riayəti təmin edən ölçülərinin məcmusudur.

Dar mənada maliyyə nəzarəti dövlətin effektiv sosial-iqtisadi inkişaf etməsi, pul vəsaitlərinin yığılması, bölüşdürülməsi və istifadə olunmasına dövlətin və yerli özünüidarətmə orqanlarının və həmçinin digər səlahiyyətli qurumların nəzarətidir.

Maliyyə nəzarətinin maliyyə hüququ ilə nizamlanan əsas istiqamətləri var. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

1. Dövlət hakimiyyəti orqanları və bələdiyyələr özlərinin səlahiyyət dairəsinə müvafiq olaraq maliyyə ehtiyatlarının yığılması, bölüşdürülməsi və istifadəsinə görə öz üzərilərinə düşən bir sıra funksiyanın yerinə yetirilməsinin yoxlanması;

2. Müəssisələrin və vətəndaşların dövlət və bələdiyyələr qarşısında maliyyə öhdəliklərinin icra olunmasının təftiş olunması;

3. Dövlət və yerli özünüidarə qurumlarının (bələdiyyələrin) vətəndaşlar, müəssisələr və təşkilatlar müqabilində maliyyə öhdəliklərinin icra olunmasının təftiş olunması;

4. Dövlət və yerli özünüidarə qurumları, müəssisələrin və təşkilatların pul vəsaitlərindən idarəetmədə və yaxud təsərrüfat işlərində faydalı və məqsədyönlü istifadənin qanunauyğunluğunun yoxlanılması;

5. Müəssisələrdə və təşkilatlarda maliyyə, mühasibatlıq və digər əməliyyatların həyata keçirilməsinin müəyyən edilmiş qanunvericiliyə riayət olunmasının təftiş edilməsi;

6. Maddi və pul vəsaitlərindən faydalı və qənaət ilə istifadə edilməsi şəraitinin, əmək məhsuldarlığının, resursların və istehsal rentabelliyyətin artırılması imkanlarının müəyyənləşdirilməsi;

7. Maliyyə intizamı pozuntularının qarşısının alınması.

Daxili maliyyə nəzarətinin vəzifələrinin həyata keçirilməsi zamanı maliyyə intizamı yaxşılaşır. Maliyyə intizamı, müəssisə, təşkilatlar və vətəndaşlar tərəfindən dövlətə məxsus pul vəsaitlərinin bölgüsü və istifadə edilməsinə dəqiqliklə əməl edilməsi nəzərdə tutulur. (Olga B., “Importance of Internal Audit and Internal Control in an organization”, International Business Degree Thesis , 2017, səh. 20-26)

Daxili maliyyə nəzarəti sistemində maliyyə nəzarətinin infrastrukturunu təşkil edən əsas elementlər mövcuddur. Maliyyə nəzarətinin elementlərinə aşağıda yazılanları aid etmək olar:

- İnformasiya, hüquqi və metodik təminatı
- Obyekt və subyekt
- Nəzarət mərhələsinin bütün iştirakçılarının cavabdehlik tədbirləri

Daxili maliyyə nəzarətinin, o cümlədən maliyyə nəzarətinin obyektini olaraq pul münasibətləri, maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması və istifadə olunması, o cümlədən pul fondları çıxış edir. Daxili maliyyə nəzarətinin obyektini büdcənin vəsaitlərinin tamamilə səfərbər edilməsi nəticəsində milli gəlirin bir qisminin bölüşdürülməsi və dövlət öz funksiyasını yerinə yetirmək məqsədi ilə onun faydalı istifadə edilməsi üçün yaranan pul münasibətləridir. Habelə yoxlamanın predmeti kimi gəlir, mənfəət, dəyər göstəriciləri, rentabellik, dövriyyə xərcləri, maya dəyəri çıxış edir. Qeyd olunan göstəricilər sintetik xarakter daşıyır, ona görə də bunların yerinə yetirilməsinə, tendensiyası və dinamikasına nəzarət istehsalın, müəssisələrin və habelə maliyyə mexanizminin bir-biri ilə sıx olan əlaqələrini əhatələyir.

S.V.Stepaşinin “Dövlət maliyyə nəzarəti” əsərində maliyyə nəzarətinin obyektini olaraq milli gəlirin istehsalı, bölüşdürülməsi və onun səmərəli istifadəsinə dair, bir tərəfdən dövlət, digər tərəfdən hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan münasibətlər kimi müəyyən edir. (М.В. Мельник Ревизия и контроль .Учебное пособие Москва 2014)

A.L. Jdanov belə qeyd etmişdir ki, daxili maliyyə nəzarətinin xüsusiyyətlərindən biri də, maliyyə nəzarətinin obyektinin maddi və pul vəsaitlərinin sərf edilməsi, maliyyə ehtiyatlarından istifadəsini təşkil etməsidir. (М.В. Мельник Ревизия и контроль .Учебное пособие Москва 2014)

Yuxarıda yazılanlardan gördüyümüz kimi bir sıra iqtisadçılar arasında daxili maliyyə nəzarətinin obyektinə və subyektinə dair fikirlər ayrı-ayrı formalarda ifadə olunmuşdur. Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, daxili maliyyə nəzarətinin obyektini müəssisə və təşkilatın maliyyə resursları formalaşarkən və onlardan istifadə olunarkən meydana gələn bölgü mərhələləridir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

- İstehsal və xidmət sahəsində maliyyə münasibətləri;
- Qeyri istehsal sahəsində olan maliyyə münasibətləri;
- Dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının yaradılması və istifadə ilə bağlı maliyyə mərhələləri.

Maliyyə nəzarətinin elementlərindən biri də onun subyektləridir. Maliyyə nəzarətinin subyektlərinə aşağıdakılar aiddir:

- təsərrüfat subyektlərində, dövlət hakimiyyəti orqanlarında və yerli idarəetmə orqanlarında yaradılmış struktur bölmələri ;
- dövlət nəzarət orqanları;
- hüquq normalarına uyğun öz yoxlama fəaliyyətini həyata keçirən ixtisaslı mütəxəssislər
- qeyri-dövlət ixtisaslaşmış təşkilatlar

İqtisadi cəhətdən mühüm funksiya icra edən daxili maliyyə nəzarəti beynəlxalq və milli iqtisadiyyatın hər bir sahəsini əhatə edir. Bu vəzifələr həyata keçirən zaman meydana çıxan bir çox prinsiplərlə riayət olunmalıdır. Maliyyə nəzarətinin müddəalarını aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

1. Aşkarlıq prinsipinə görə məxfilik rejimini qorumaq şərti ilə maliyyə nəzarətinin nəticələri nəşr edilməlidir. Müəssisələrə və biznesə iqtisadi və işgüzar azadlıq verildiyi, maliyyə nəzarətinin xeyli qəlizləşdiyi bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyət üçün mütləq müddəa kimi fəaliyyət göstərir.

2. Qanunçuluq prinsipi. Maliyyə nəzarəti bütövlüklə qanunvericilik əsasında aparılmalı olduğuna görə o, aparılarkən demokratik prinsiplərə riayət edilməlidir. Pul vəsaitlərinin bölgü və istifadəsi maliyyə normalarıyla tənzimləndiyin bu normaların tələblərinə əməl olunması əsas məqamlardan biridir.

3. Müstəqillik prinsipi maliyyə nəzarətinin mühüm prinsiplərindən biridir. Auditorun maliyyə, əmlak, və digər maraqların formalaşmasında öz fikri olmalıdır və yaxud da hər hansı üçüncü şəxsdən asılılığı olmamalıdır. Beynəlxalq Ali nəzarət orqanlarının konqresində (INTOSAI), bu prinsip belə formalaşmışdır: “Nəzarət orqanları və bu sahədə çalışan işçilər nəzarətin müstəqilliyinə xələl gətirən hər hansı bir kənar müdaxiləyə imkan yaratmamalıdırlar.” Bu orqanlarının onlara tapşırılan vəzifələri reallaşdırmaq üçün bir sıra zəruri təşkili və funksional müstəqilliyi olmalıdır və maliyyə nəzarəti zamanı müstəqilliyi və obyektivliyi məhdudlaşdırma bilən hərəkətlərə yol verilməməlidir. (Ревизионные стандарты ИИТОСАИ, səh. 183.)

4. Məsuliyyət prinsipi maliyyə nəzarəti qurumlarının əməkdaşlarının vəzifə öhdəliklərini qərəzsiz və vicdanla yerinə yetirməsini əsas tutur.

5. Obyektivlik prinsipində yoxlayıcılar yarana bilən bütün hallara obyektiv baxmalıdırlar və kənar hadisələrin nəticələrə mənfi təsir göstərilməsinə yol verməməlidirlər.

6. Planlılıq prinsipinə görə maliyyə fəaliyyətinin aparılmasında dövlətin maliyyə fəaliyyəti bütöv sistemin əsasında qurulur.

7. Səriştəlik prinsipi keyfiyyətli nəzarətin aparılması üçün mühüm olan maliyyə nəzarəti qurumları işçilərinin, daxili maliyyə nəzarəti xidmətlərinin üzvlərinin peşəkar biliyinin və təcrübəsinin məcmusudur.

8. Sistemlilik prinsipi hüquqi bazanın birliyini göstərir. Maliyyə nəzarət tədbirlərinin müntəzəm olaraq keçirilməsini nəzərdə tutur.

1.3 Bütçə təşkilatlarının idarəetmə sistemində maliyyə nəzarətinin yeri və rolu.;

Bütün ölkələrdə bütçə prosesləri müvafiq bütçə qanunvericiliyi vasitəsilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının bütçənin hüquqi əsaslarına AR Konstitusiyası, “Bütçə sistemi haqqında” AR Qanunu, – bu qanuna uyğun olaraq

qəbul olunan büdcə haqqında normativ-hüquqi aktlar və qanunlar, həmçinin dövlətin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr daxildir.

Respublikanın büdcə sisteminə aid olan büdcə layihələrinin hazırlanması AR Konstitusiyası, Vergi məcəlləsi, Büdcə sistemi haqqında AR Qanunu və digər hüquqi aktlarla tənzimlənir. (Əyyubov V. “Büdcə və Vergi Sistemi” Bakı 2004)

Həmin normativ-hüquqi aktlar dövlətin büdcə proseslərinin başlıca prinsiplərini, dövlət və ya icmal büdcələrinin tərtib olunması və icrası prosesində icra hakimiyyəti orqanları, büdcədən kənar fondlar, büdcə tərtibi proseslərində iştirak edən qurumlar, digər müəssisələr arasında qarşılıqlı əlaqələrin başlıca istiqamətlərini özündə birləşdirir.

AR Prezidenti tərəfindən 02.07.2002-ci ildə “Büdcə sistemi haqqında” yeni qanunu imzalanmışdır. Hal – hazırda istifadə olunan “Büdcə sistemi haqqında” qanun 01.01.2003-cü ildə qüvvəyə minmişdir. Hazırkı qanunvericilikdə büdcə - Respublikanın dövlət hakimiyyəti orqanları və bələdiyyələr vasitəsilə dövlətə və yerli özünüidarə orqanlarına məxsus funksiyaları və vəzifələri yerinə yetirmək üçün lazımi maliyyə vəsaitinin toplanması və istifadə edilməsi üçün başlıca maliyyə aləti kimi göstərilir. Bu tərif büdcənin mahiyyətini və məzmununu daha da geniş mənada açıqlayır. (Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında” Qanunu, Bakı, 2017)

Büdcənin icrasına maliyyə nəzarətinin hüquqi əsaslarına AR Vergi Məcəlləsinin maddələri və müddəaları da aiddir. Dövlət büdcəsinə daxilolmaların böyük hissəsi müxtəlif vergi və rüsumlar hesabına formalaşmaqdadır.

Büdcənin icrasına nəzarəti AR Milli Məclisi və AR Hesablama Palatası yerinə yetirir. Büdcənin icrasına cari nəzarəti icra hakimiyyəti orqanları həyata keçirir. Dövlət büdcəsinə nəzarətin iki forması var: qanunvericilik və inzibati.

Qanunvericilik qurumu, yerli özünü idarəetmə qurumları maliyyə nəzarətinin aşağıda göstərilən formalarını həyata keçirirlər:

- cari nəzarət – qanunvericilik orqanlarının, komissiyaların iclaslarında büdcənin icrası ilə bağlı müxtəlif məsələlərin baxılmasına, özünüidarəetmə orqanlarının sorğuları ilə əlaqədar olaraq parlament dinləmələrinin gedişinə;

- qabaqcadan nəzarət – dövlət büdcəsi haqqında qanun planının və maliyyə məsələləri üzrə digər layihələrin müzakirə olunması və təsdiq edilməsi;
- sonrakı nəzarət – dövlət büdcəsinin icrası haqqında hesablara baxılmasının və təsdiq olunmasının gedişatına.

İnzibati nəzarəti AR Maliyyə Nazirliyi, AR Maliyyə Nazirliyi yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığı(BDX), Naxçıvan MR Maliyyə-İqtisadiyyat Nazirliyi və yerli özünüidarəetmə orqanlarının (bələdiyyə) maliyyə orqanları, müxtəlif büdcə təşkilatlarının daxili nəzarət sektorunun müdirləri və təşkilatın baş mühasibləri yerinə yetirirlər. (B.A.Xankişişiyev Büdcə prosesini və büdcə təsnifatı, Bakı 2012)

İnzibati nəzarət aşağıda göstərilənləri nəzərdə tutur:

- büdcə qanunvericiliyi pozuntusuna görə uyğun sənədlərin tərtibatının həyata keçirilməsi üçün müvafiq göstərişləri vermək hüququ;
- büdcə vəsaitlərinin sərəncamçıların və büdcə vəsaitini alanların yoxlamasını keçirmək hüququ;
- büdcə qanunvericiliyi pozuntularına görə aşkar edilmiş çatışmazlıqların aradan qaldırılmasının tələb olunması hüququ;
- büdcə qanunvericiliyinə əməl olunması üçün nəzarətə lazım olan məlumatın əldə olunması hüququ.

Büdcə vəsaitinin istifadə olunmasına nəzarət əsasən maliyyə orqanları vasitəsilə həyata keçirilir. Maliyyə nəzarətinin bu növü büdcə nəzarəti adlanır. Belə nəzarət iqtisadiyyatın inkişafına və büdcəyə daxil olan pul vəsaitinin maksimal dərəcədə artırılmasına və səmərəli büdcə siyasətinin hazırlanmasına uyğun imkanları yaradır.

AR Maliyyə Nazirliyinin tərkibində olan “Dövlət Maliyyə Nəzarəti Baş İdarəsi” dövlət maliyyə nəzarətini təftiş, yoxlama ilə aparır. Dövlət Maliyyə Nəzarəti Baş İdarəsi büdcə vəsaitlərinin düzgün, effektiv və öz təyinatına uyğun istifadəsini müəyyənləşdirmək üçün büdcədən maliyyələşən idarə və təşkilatlarda (nazirlik, komitə, agentlik və s.) yoxlamaların təşkilinə cavabdehdir.

Təftişlərin aparılmasında məqsəd dövlət qurumlarında gəlir və xərclərin tərtibi və icrasını, büdcədən ayrılan vəsaitlərindən məqsədəuyğun və effektiv istifadə vəziyyətini, həmçinin maliyyələşmənin keçirilməsinin düzgünlüyünü müəyyənləşdirmək, xəzinədarlığın tətbiqi mərhələsində müəyyən edilmiş prinsiplərin icra olunması vəziyyətinə, bu sahədə görülən işlərin effektivliyinə və keyfiyyətinə nəzarət etmək, işlərin yaxşılaşdırılmasında büdcə təşkilatlarının müvafiq işçilərinə köməklik göstərmək, büdcə təşkilatlarının smetalarında nəzərə alınmış təyinatların tutarlı olmasını, büdcədən kənar və büdcədən ayrılan vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadəsini, pul vəsaitləri və material ehtiyatlarının qorunmasını, mühasibat uçotunun şəffaf aparılması və maliyyə hesabatlarının məlumatlarının doğruluğunu müəyyənləşdirməkdir.

Büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda təftişlər aparılarkən aşağıdakılar yoxlanılmalıdır:

1. Mühasibat uçotunun şəffaf aparılması, maliyyə hesabatların tərtib olunması və uçot məlumatları ilə uyğunluğu, müvafiq planlarının həyata keçirilməsində və xərcləmələrin bu göstəricilərə uyğunluğu, mal-material ehtiyatlarının və pul vəsaitlərinin saxlanması və qənaətlə xərclənməsi, təmir xərclərinin səmərəliliyi, avadanlıq alınması, mal-material ehtiyatlarının və pul vəsaitlərinin inventarizasiyasının aparılması barəsində qüvvədə olan qayda - qanunlara əməl olunması, torpaq, tikili və avadanlıqların yenidən qiymətləndirilməsinin keçirilməsinə nəzarət, əvvəlki yoxlamalarla aşkar olunmuş müxtəlif faktların aradan qaldırılması və s.

2. Büdcə təşkilatlarında büdcədən ayrılan vəsaitin istifadəsinin düzgünlüyü yoxlanılan zaman təsərrüfat xərclərinə ayrılan pul vəsaitləri hesabına müəssisələrindən nağd və ya köçürmə ilə müxtəlif mallar alınarkən onların qiymətlərinin uyğunluğu, alış barəsində təsdiqedicə sənədlərin yerində olması və xəzinədarlığın nəzarət funksiyalarının yerinə yetirməsinə nəzarət edilməlidir.

3. Əsaslı təmir və abadlıq işlərinin hansı təşkilatlar tərəfindən yerinə yetirildiyi, ehtiyac olmadığı halda hər hansı özəl müəssisələrə pul vəsaitinin köçürülməsi, bu vəsaitin qanunvericiliyə zidd olan digər məqsədlərə istifadə

edilməsinə, nağd pul ilə tikinti materialları alınması və alınmış materialların, görülmüş işlərin dəyərinin yüksəldilməsi halları müəyyənləşdirilməlidir.

4. Yoxlama aparılan büdcə təşkilatlarında Prezidentin fərmanlarına uyğun olaraq əmək haqlarının və başqa maddi yardımların artımının tətbiq edilməsinin düzgünlüyünə nəzarət;

5. Təhsil sistemində isə məktəblərdə siniflərin, emalatxanaların, fənn kabinetlərinin varlığını yoxlayıb müvafiq aktla rəsmiləşdirmək;

6. Inventarların uçotunun qanunauyğun və düzgün aparılmasını yoxlamaq;

7. Nöqsan aşkar edildikdə, nəticələri rəsmiləşdirmək və s.

Büdcə vəsaitlərinin rüblük və illik icrasının yekunları haqqında icra hakimiyyəti orqanlarında müzakirə edilərək uyğun qərar qəbul edilib-edilməməsi, həmçinin AR Maliyyə Nazirliyi və digər qurumlardan daxil olan məktublərin, idarəyə daxil olan ərizə və müraciətlərin, o cümlədən AR Maliyyə Nazirliyinin əmrlərinin icra vəziyyəti yoxlanılmalıdır.

II FƏSİL

Büdcə təşkilatlarında daxili maliyyə nəzarətinin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi.

2.1 Büdcə təşkilatlarında daxili maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin əsas formaları, üsulları və prosedurlarının təhlili

Hazırda bir çox büdcə müəssisələrində daxili maliyyə nəzarətinin funksiyaları bilavasitə rəhbərin özü və baş mühasib tərəfindən həyata keçirilir.

Büdcə müəssisələrində daxili maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin hüquqi əsasını müvafiq idarə aktları, əmrlər və ya əsasnamələr təşkil edir.

Büdcə təşkilatlarında daxili maliyyə nəzarətinin aşağıdakı əsas vəzifələri var: elmi müəssisələrin iqtisadiyyatının hərtərəfli yoxlanması və onların istehsalat və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili; dövlət qanunvericiliyinə, maddi qiymətlilərinin və pul vəsaitlərinin qorunub saxlanmasına riayət olunmasının yoxlanılması; təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkar olunması; mühasibatlıq uçotunun və hesabat məlumatlarının mötəbərliyinin, sənədlərinin keyfiyyətliliyinin yoxlanılması; işçilərin məktub və şikayətlərinin baxılmasına nəzarət; istehsalatın effektivliyinin, rentabelliyyətinin artırılması üzrə təkliflərin işlənib hazırlanması və s.

İdarənin maliyyə nəzarəti ilkin, cari və sonrakı nəzarətə ayrılır.

İlkin və cari maliyyə nəzarəti rəhbərlər, eləcə də maliyyə-iqtisadi, maliyyə-plan, maliyyə, uçot-maliyyə idarələrinin (şöbələrin, bölmələrin, hissələrin) kassa, bank, hesablaşma və digər pul sənədlərini imzalamaq hüququna malik olan vəzifəli şəxsləri tərəfindən normativ-hüquqi aktlarla müəyyən olunmuş qaydada, təsərrüfat və maliyyə əməliyyatlarının aparılmasından əvvəl və aparılması prosesində, hesabların (smetaların) tərtib olunması və təsdiq olunması, təsərrüfat müqavilələrinin bağlanması, sərəncam verici sənədlərin baxılması, icazə verilməsi və təsdiq olunması zamanı təşkil olunur və həyata keçirilir. (Mübariz Hacıyev, DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏSNİFATI, "İqtisadiyyat və audit".-2008.-№9(99).- S.33-37)

Büdcə müəssisələrində daxili maliyyə nəzarətinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- maliyyə-iqtisad və təsərrüfat fəaliyyətində qanuniliyə və dövlət intizamına, büdcə uçotunun aparılmasına və pul vəsaitlərinin xərclənməsinə riayət olunmasının yoxlanması;
- təchizatçılar və istehlakçılarla hesablaşmaların, pul vəsaitlərinin və maddi qiymətlilərin daxil olması və mədaxilə yazılmasının mövcudluğu, saxlanması, dolğunluğunun, uçot registrləri üzrə sənədlərin mövcudluğunun, düzgün rəsmiləşdirilməsinin, vaxtında və etibarlı şəkildə əks olunmasının yoxlanması;
- əməkdaşlara əmək haqqının, müavinətlərin və kompensasiyaların düzgün və vaxtında ödənilməsinin, maliyyə-iqtisad və təsərrüfat fəaliyyətinin təftiş və yoxlama aktları əsasında təkliflərin yerinə yetirilməsinin və qüsurların aradan qaldırılmasının yoxlanması;
- maddi aktivlərin, qeyri-maddi aktivlərin və digər əmlakın çatışmazlığı, oğurluğu, itkisi, məhv edilməsi, zədələnməsinin, eləcə də qeyd olunan aktivlərlə digər hüquqazidd hərəkətlərin (hərəkətsizliyin), və pul vəsaitlərinin və qeyri-maliyyə aktivlərinin qeyri-qanuni (məqsədyönlü olmadan) xərclənməsinin aşkar olunması və qarşısının alınması;
- müəssisə rəhbərinə maliyyə-iqtisad fəaliyyətinin təşkil olunması və aparılması barədə məsləhət vermək.

İlkin daxili maliyyə nəzarətinin əsas formaları aşağıdakılardır:

- ❖ Baş mühasib tərəfindən maliyyə plan sənədlərinin yoxlanması;
- ❖ ödəniş həyata keçirilənə qədər ilkin pul uçotu sənədlərinin (hesablaşma-ödəniş cədvəllərinin, hesabların, avans hesabatlarının və digər ilkin uçot sənədlərinin) yoxlanması;
- ❖ maliyyə orqanının rəisi tərəfindən müqavilə layihələrinin (dövlət müqavilələrinin) yoxlanması və icazə verilməsi.

Sonrakı daxili maliyyə nəzarətinin əsas formaları aşağıdakılardır:

- əmlakın və öhdəliklərin inventarlaşdırılması;

- pul vəsaitlərinin daxil olmasının, mövcudluğunun və istifadə olunmasının yoxlanması;
- büdcə müəssisəsinin kassasının qəfil yoxlanması;
- kredit təşkilatından alınmış nağd pul vəsaitlərinin mədaxilə yazılmasının tamlığının yoxlanması;
- büdcədən kənar fəaliyyət həyata keçirən bölmələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanması.

Birbaşa daxili maliyyə nəzarəti rəhbərin iqtisadiyyat və maliyyə üzrə müavinləri, baş mühasib və daxili maliyyə nəzarəti komissiyası tərəfindən həyata keçirilir. Çox vaxt büdcə müəssisələrində pul vəsaitlərinin daxil olması, mövcudluğu və istifadə olunması mühasiblər tərəfindən yoxlanılır.

Pul vəsaitlərinin daxil olmasının, mövcudluğunun və istifadə olunmasının yoxlanmasından asılı olmayaraq baş mühasib büdcə müəssisəsinin kassasında pul vəsaitlərinin, qiymətli kağızların və qiymətliyələrin mövcudluğunun qəfil yoxlamalarını həyata keçirir. Bu zaman yalnız qeyd olunan əmlakın mövcudluğu deyil, həm də nağd pul vəsaitlərinin uçotunun vəziyyəti, onların müəyyən olunmuş verilmə qaydasına riayət olunması, onların qorunub saxlanmasının təmin olunması yoxlanılır.

Büdcə müəssisələrində sonrakı daxili maliyyə nəzarətinin əsas forması maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin təftişi. Onun vasitəsi ilə ilkin və cari nəzarətə məruz qalıb qalmamasından asılı olmayaraq həyata keçirilmiş maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının və işin vəziyyətinin faktiki sənədli yoxlanmasına nail olunur. (Степашин С.В., Столяров Н.С., Шохин С.О., Жуков В.А. Государственный финансовый контроль: Учебник для вузов.- СПб.: Питер, 2004)

Təcrübədə nəzarət-təftiş işinin müxtəlif metodları tətbiq olunur. Onların yaradıcılıqla və kompleks şəkildə tətbiq olunması təftişlərin və yoxlamaların yüksək keyfiyyətini təmin edir. Maliyyə nəzarəti metodu dedikdə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təftişləri və yoxlamaları zamanı əməli işdə tətbiq olunan konkret üsul, fənd başa düşülür. İqtisadi məzmunundan irəli gələrək maliyyə nəzarətinin bütün metodlarını dörd qrupda birləşdirmək olar.

Birinci qrup sənədli nəzarət metodlarını birləşdirir:

- maliyyə-təsərrüfat əməliyyatının mahiyyətinin öyrənilməsi və qanuniliyinin müəyyən olunması;
- sənədlərin rəsmiləşdirilməsinin mötəbərliyinin və düzgünlüyünün müəyyən olunması;
- sənədlərin və uçot registrlərinin hesablama qaydasında yoxlanması;
- sənədlərin uçot qeydləri ilə tutuşdurulması;
- maliyyə və mühasibatlıq müxabirləşmələrinin əsaslandırılmasını öyrənilməsi.

İkinci qrup faktiki nəzarət metodlarını ehtiva edir:

- obyektin və ya onun ayrı-ayrı hissələrinin baxışı;
- ödənilmiş işlərin faktiki yerinə yetirilməsinin yoxlanması;
- sənədlərin qarşılıqlı müqayisəsi;
- inventarlaşdırma;
- xammal və materialların nəzarət qaydasında istehsala buraxılması;
- xammalın, materialların və hazır məhsulun keyfiyyətinin laborator analizi;
- ekspertiza.

Üçüncü qrup hesablama-analiz metodlarını ehtiva edir:

- texniki-iqtisadi hesablamalar;
- normativ (nəzarət) tutuşdurmaları; qruplaşdırma və ümumiləşdirmə;
- sənədlərdə olan məlumatların məntiqi qiymətləndirilməsi;
- maliyyə nəticələrinin plan, hesabat və faktiki məlumatlarının iqtisadi təhlili.

Dördüncü qrupu yazılı arayış və izahatların tələb olunması, təlimatlandırma və qüvvədə olan qanunvericiliyin izahı ilə bağlı normativ metodlar təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, büdcə müəssisələrində daxili maliyyə nəzarətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi istiqamətində işlər aparılmır. Bu daha yüksək qaydalı işdir, belə ki, qabaqcadan müəyyən olunmuş göstəricilər əsasında monitorinqin aparılmasını tələb edir. Eyni zamanda büdcə müəssisələrində daxili

maliyyə nəzarətinin vəziyyəti və təşkil olunma səviyyəsi haqqında idarə və xarici nəzarətin nəticələri dəlalət edə bilər.

Maliyyə nəzarətinin növləri cədvəl 1 də göstərilmişdir:

Cədvəl 1

Maliyyə nəzarətinin növləri	Nəzarətin əsas sahəsi	Əsas nəzarət dövrü
1. Strateji nəzarət	Maliyyə strategiyasına və onun məqsəd göstəricilərinə nəzarət	Kvartal; il
2. Cari nəzarət	Cari pul planlarına nəzarət	Ay; Kvartal
3. Operativ nəzarət	Büdcələrə nəzarət	Həftə; Dekada; Ay

Daxili yoxlamaları operativ və strateji yoxlamalara ayırmaq olar.

Operativ maliyyə nəzarəti gündəlik təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti prosesində baş iqtisadçı tərəfindən dəqiq mühasibat uçotunun və vəsait axınına nəzarətin köməyi ilə həyata keçirilir. Baş iqtisadçının imzası bütün pul sənədlərində olmalıdır. Baş direktor dövlət maliyyə intizamına və maliyyə qanunvericiliyinə riayət olunmasına görə məsuliyyət daşıyır. (Сусин В.К, Шегурова В.П., Шибилева О.В. “Контроль и ревизия” Саранск, 2010)

Daxili nəzarətin əsas xarakteristikaları aşağıdakılardır :

- idarəetmənin əsas funksiyalarından biri;
- daimi müşahidə sistemi;
- təhlükəsizlik tədbirləri kompleksi;
- rəhbərlik və heyət tərəfindən həyata keçirilən proses.

Nəzarətin effektivliyinin artırılması üçün idarəetmə subyekti adekvat daxili nəzarət sistemini işləyib hazırlamalı və müəssisədə onu tətbiq etməlidir.

Müəssisələrin daxili nəzarət sistemi üç mühüm elementi ehtiva edir:

- nəzarətin mühiti;

- mühasibat sistemi;
- nəzarətin ardıcılığı.

Maliyyə nəzarəti müxtəlif üsullarla həyata keçirilir ki, bu da üsullar və metodlar, onun həyata keçirilməsinin vasitələri kimi başa düşülür. Müəyyən bir metodun tətbiqi bir sıra amillərdən asılıdır: hüquqi statusu, idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin təşkilati formaları və xüsusiyyətləri, nəzarət obyektinə və məqsədi, nəzarət hüquq münasibətlərinin yaranmasının səbəbləri və s. Aşağıdakı maliyyə nəzarəti metodları istifadə olunur: audit, yoxlama (sənədlər, mühasibat uçotu və hesabat statusu və s.), maliyyə və iqtisadi fəaliyyət haqqında hesabatlar və s. Bu üsullar müxtəlif obyektlərin nəzarəti metodologiyaları, qaydaları ilə müəyyən edilir.

Maliyyə nəzarətinin əsas metodu audit, müəssisələrin, təşkilatların və qurumların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qanuniliyini, effektivliyini və məqsədəuyğunluğunu yoxlamaq üçün ən tam, tam və hərtərəfli nəzarət metodudur. Audit müxtəlif tənzimləyici qurumlar, xüsusilə də maliyyə baxımından, habelə tabeliyətli təşkilatlarla bağlı dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Yoxlama obyektinə görə audit sənədli, faktiki, tam (davamlı), seçici (qismən) növlərə bölünür. Auditin təşkilatda planlaşdırılmış (müvafiq qurumun iş planında nəzərdə tutulur), planlaşdırılmamış (dərhal yoxlama tələb edən vətəndaşların siqnalları, şikayətləri və şikayətləri alınması ilə əlaqədar təyin edilmiş) və kompleks (bir neçə nəzarət orqanları tərəfindən birgə həyata keçirilir) formaları var. Sənədli audit zamanı, əsas pul sənədləri (istiqrazlar, əmək haqqı, borclar, çeklər) xüsusilə hesabatlar, hesablamalar və s. yoxlanılır. Faktiki audit zamanı təkcə sənədlər deyil, həmçinin pul və mal – material ehtiyatları da yoxlanılır. Tam audit dedikdə, müəyyən bir müddət ərzində müəssisənin, təşkilatın, təşkilatın bütün fəaliyyətlərinin yoxlanılması başa düşülür. Seçmə audit zamanı, yoxlama maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı tərəflərinə yönəldilir (məsələn, səyahət xərclərini yoxlamaq, vergi və sığorta haqlarının alınması). Auditin nəticələri akt ilə sənədləşdirilir ki, bu da böyük qanuni əhəmiyyətə malikdir. Bu sənəd audit qrupunun rəhbəri (auditor), auditin həyata keçirildiyi

təşkilatın rəhbəri və baş mühasibi tərəfindən imzalanır. Təftiş olunan təşkilatın meneceri və baş mühasibi öz etirazlarını və şərtlərini yazılı şəkildə auditora təqdim etməlidir.

Bu akt əsasında, maliyyə intizamının aşkar edilmiş pozuntularını aradan qaldırmaq, maddi ziyanı kompensasiya etmək üçün tədbirlər görülür; dövlət intizamının pozulmasının qarşısını almaq üçün təkliflər hazırlanır. Auditə təyin edilən təşkilatın rəhbəri onun nəticələrinə dair qərarların icrasına nəzarət etməlidir.

Audit zamanı müəyyən edilmiş pozuntuların və sui-istifadə hallarının aradan qaldırılması və cinayətkarları təqib etmək üçün təcili tədbirlərin görülməsi zəruridirsə, ayrı-ayrı (aralıq) akt tərtib edilir və onun materialları istintaq orqanlarına ötürülür. Təftiş olunmuş təşkilatın rəhbəri bu pozuntuları aradan qaldırmaq üçün auditin sona çatmasını gözləmədən tədbirlər görməlidir. (BPP – ACCA F8 (The Association of Chartered Certified Accountants) “Audit and Assurance”)

Yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı maliyyə nəzarətində bir sıra boşluqlar vardır.

Hal-hazırda dövlət maliyyə nəzarətinin ümumi sistemində idarə nəzarətinin rolu və əhəmiyyəti özünü doğrultmayacaq dərəcədə aşağıdır. Azərbaycan Respublikasının hal-hazırda reallaşdırılan büdcə islahatının əsas problemi büdcə sisteminin bütün səviyyələrində büdcə xərclərinin effektivliyinin artırılmasıdır, belə ki, bu, müasir şəraitdə büdcə sisteminin gəlir hissəsi ilə müqayisədə daha mühüm effektivlik inkişafı amilidir. Bu məsələ indiki zamanda, Rusiya iqtisadiyyatının böhrandan sonrakı bərpa, və, nəticə olaraq – büdcənin gəlir hissəsində qeyri-stabil vəziyyətin yaranması şəraitində xüsusilə aktualdır. Tədqiqatlar göstərir ki, demək olar ki, bütün müasir elmi işlərdə dövlət maliyyə nəzarəti problemtikası üzərində işləyən mütəxəssislər idarə nəzarətini ya heç adını çəkmir (bəzi iqtisadçılar isə onu hətta dövlət maliyyə nəzarətinin həlqəsi hesab etmir), ya da dövlət maliyyə nəzarətini üzrə həcmli işlərdə idarə nəzarətinə cəmi bir neçə sətir yer ayırır. Adətən yalnız qeyd olunur ki, idarə nəzarəti nazirliklərdə, komitələrdə, digər icra hakimiyyəti orqanlarında, ictimai və dini təşkilatlarda müvafiq qurumların rəhbərləri və həmin sistemlərdə xüsusi olaraq yaradılmış və,

bir qayda olaraq, nazirliyin, komitənin, digər icra hakimiyyəti orqanının rəhbərinə və ya ictimai yaxud dini təşkilatın müvafiq orqanına tabe olan nəzarət-təftiş bölmələri tərəfindən həyata keçirilir. Çox vaxt dövlət maliyyə nəzarətinə yalnız dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilən nəzarəti aid edirlər. Həm də idarə nəzarətinə ənənəvi yanaşmadan fərqli olaraq, hətta bəzi hallarda Maliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən nəzarəti aid edirlər.

İdarə nəzarətinin problematikasına marağın itməsi məhz son onillikdə baş verdi: əvvəllər mövcud olmuş sistemdə idarə maliyyə nəzarəti sisteminin yüksəlməsinə demək olar ki, hər bir maliyyə naziri tərəfindən böyük diqqət ayrılırdı. İdarə nəzarəti dövlət maliyyə nəzarətinin ayrılmaz hissəsi, onun istehsalata və iqtisadiyyatdakı real proseslərə daha yaxın olan əhəmiyyətli həlqəsi kimi nəzərdən keçirilirdi. Dövlət vəsaitlərinin minimal xərcləri ilə maksimal təsərrüfat effektinə nail olmaq üçün istehsalatda maddi və pul vəsaitlərinin istifadəsinə idarə maliyyə nəzarətinin gücləndirilməsi məqsədi güdüldü.

İdarədaxili maliyyə nəzarəti əməkdaşların yüksək peşəkarlığı, eləcə də yoxlama aparən strukturların maraqlarının yoxlanılan təşkilatın maraqlarından nisbi asılı olmaması sayəsində kifayət qədər effektiv olmuşdur. Daha geniş yayılmış strukturlar – istehsal sahələrinin nazirlikləri və idarələrinin mərkəzi aparatlarının nəzarət-təftiş şöbələri idi. Qeyri-istehsal sahəsində də mərkəzi idarələrin iş qabiliyyətli aparatı mövcud idi. Onun əsas vəzifəsi maliyyə qanunvericiliyinə, xüsusilə büdcə vəsaitlərinin məqsədyönlü istifadəsinə nəzarətdən ibarət idi.

2.2. Büdcə təşkilatlarının mühasibat uçotu sistemlərinin vəziyyətinin və daxili maliyyə nəzarətinin kompleks qiymətləndirilməsi

Hal-hazırda maliyyə nəzarəti və onun dünyada iqtisadiyyatın idarə olunmasında əhəmiyyəti haqqında yeni təsəvvürlərin fəal axtarışı gedir. Eyni zamanda iqtisadi ədəbiyyatın təhlili maliyyə nəzarəti problemlərinin müzakirəsində dövlət maliyyə nəzarətinin inkişafı istiqamətində disbalansın müşahidə olunması barədə nəticəyə gəlməyə imkan verir.

Bununla bərabər maliyyənin idarə olunması sahəsində müasir proseslər maliyyə nəzarətinin pərakəndə, xüsusi modellərindən, iqtisadi kateqoriyalara və ayrı-ayrı xüsusi məsələlərə təcrid edilmiş baxışdan, iqtisadiyyatda bütün əlaqələr və münasibətlər sistemini, onun inkişafı üçün ən yaxşı yolları müəyyən edən və nəzərdə tutulmuş planları yerinə yetirməyə yardım edən bütün parametrlər kompleksini görməyə imkan verən ümumi konsepsiyaya keçməyi tələb edir.

Sistemli yanaşmanın reallaşdırılması nəzəriyyə və təcrübə qarşısında maliyyə nəzarətinin reallaşdırma sərhədlərinin müəyyən olunması, onun təsərrüfat subyektlərinin müstəqilliyi ilə nisbəti, nəzarət sisteminin yuxarı və aşağı həlqələrinin qarşılıqlı təsiri və s. problemləri qoyur.

Büdcə təşkilatları, dövlətin qeyri-kommersiya təşkilatlarının ən kütləvi təşkilati-hüquqi fəaliyyət forması olmaqla, ictimai-əhəmiyyətli (sosial) xidmətlər göstərir və mahiyyətinə görə əhalinin bütün həyat təminatı sistemində dominantlıq edən və sosial, siyasi, demoqrafik proseslərin reallaşdırılmasını əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edən mərkəzi komponent kimi çıxış edir.

Dövlət sektorunda daxili nəzarət – dövlət resurslarının istifadəsinə nəzarət binasının təməlidir. Buna görə onun sonrakı inkişaf problemi vahid dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılması problemi ilə ayrılmazdır.

Təşkilatlarda daxili maliyyə nəzarəti xidmətlərinin mövcudluğu və onların fəaliyyəti iki qarşılıqlı əlaqəli olan amildən asılıdır. Onlardan biri – heç də hər zaman özünü büruzə verməyən dövlətin iradəsidir. Digər amil isə – təşkilat (təsisçilərinin) mülkiyyətçilərinin və rəhbərlərinin istəyidir. Onların həmişə daxili maliyyə nəzarətinin səylərini öz maraqlarında istifadə etmək üçün kifayət qədər imkanı qalır. Buna görə də təşkilat (təsisçilərinin) mülkiyyətçilərinin və rəhbərlərinin rolu nəinki böyükdür – o, həlledicidir. (Томшинская И.Н. Бухгалтерский и налоговый учет в коммерческих организациях: Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. СПб.: Питер, 2013)

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir təşkilat maliyyə ilə iş görür, buna görə də mülkiyyətçilərdə və rəhbərlikdə təşkilatın əldə etdiyi, saxladığı və xərclədiyi vəsaitlərin mövcudluğuna və onların hərəkətinə nəzarət etməyə ehtiyac yaranır. Pul

vəsaitləri ilə əməliyyatları təşkilatın işçiləri – rəhbərlər, vəzifəli və maddi məsuliyyət daşıyan şəxslər, digər səlahiyyətli əməkdaşlar həyata keçirir. Onların işini yoxlamağa, maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirən və ya sanksiyalaşdıran şəxslərin hərəkətlərinin qanun normalarına və təşkilatın qaydalarına nə dərəcədə cavab verdiyini qiymətləndirməyə ehtiyac yaranır.

Bu ehtiyacların qanunla müəyyən olunmuş və təşkilatın qəbul etdiyi formada reallaşdırılması elə daxili maliyyə nəzarətidir. Daxili maliyyə nəzarəti sistemi – rəhbərlik tərəfindən tətbiq olunan təşkilati tədbirlərin, uçot və nəzarət vasitələrinin, metodika və prosedurlarının məcmusudur.

Bütün maliyyə-təsərrüfat və idarəetmə prosesləri sənədləşdirilir. Bu baxımdan nəzarət obyektini yoxlanan sənədlərin sərəncam verici, maliyyə, mühasibatlıq və digər sənədlərin məcmusu kimi çıxış edir. Müasir şəraitdə uçot məqsədilə informasiyanın işlənməsində və saxlanması müxtəlif avtomatlaşdırılmış sistemlər, kompüterləşmə getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Sonuncu hal müstəqil rol oynamağa başlayır və nəzarətin təşkil olunmasında xüsusilə nəzərə alınmalıdır.

Maliyyə nəzarəti təşkilatın fəaliyyətinin bütün tərəflərini əhatə edən, idarəetmənin bütün səviyyələrində həyata keçirilən ümumi daxili nəzarətin tərkib hissəsidir. Rəhbərləri səmərəli informasiya ilə vaxtında təmin etməklə, daxili nəzarətin idarəçilik fəaliyyətində keyfiyyətli nəticəyə nail olmağa yardım edir, effektiv idarəçilik qərarlarının qəbul olunması və reallaşdırılması üçün zəruri şərt hesab olunur.

Eyni zamanda maliyyə nəzarəti daxili nəzarətin baza elementi kimi çıxış edir. Bu rol maliyyənin təşkilatın konkret fəaliyyətinin gedişini kəmiyyət baxımından əks etdirmək bacarığı ilə müəyyən olunur ki, bu da həmin fəaliyyəti demək olar ki, tamamilə nəzarətdə saxlamağa imkan verir. Daxili maliyyə nəzarətinin iqtisadi təbiəti belədir ki, o, idarəetmə prosesinə ayrılmaz şəkildə birləşərək, həmin prosesin gedişinə bilavasitə və operativ təsir edir. Buna görə belə nəzarət daimi olmalıdır. Eyni zamanda həmin proses diqqətli planlaşdırma, dəqiq icra etmə, özünə tənqidi yanaşma və daimi təkmilləşdirməni tələb edir.

Daxili maliyyə nəzarəti mülkiyyətçilər və rəhbərlik tərəfindən işlənmiş siyasəti reallaşdırmağa yardım edir, maliyyə axınlarını sistemləşdirməyə, optimal qərarlar qəbul etmək üçün idarəetmə aparatını təşkilatda baş verən təsərrüfat proseslərini real şəkildə görməyə kömək edir. Onun operativ rolu – təşkilatın daxili nəzarətinin xarici dövlət maliyyə nəzarətindən və ənənəvi audiddən əsas fərqlərindən biridir. Onların nümayəndələrinə, bir qayda olaraq, yoxlanılan təşkilatın cari fəaliyyətinə müdaxilə etmək qadağan olunur.

Təşkilatın qarşısında duran məsələlərin uğurlu həlli üçün mümkün səhvlərin qarşısının alınması və aşkar olunmuş səhvlərin, çatışmazlıqların, pozuntuların dərhal aradan qaldırılması həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə daxili maliyyə nəzarəti üçün ilkin və cari nəzarət formalarının xüsusilə mühüm rol oynayır. Onların nəticələri idarəetmə fəaliyyəti üçün daha dəyərlidir, belə ki, onlar vaxtında düzəlişlər etməyi mümkün edir. Lakin onlara olan diqqət idarəetmə qərarlarını təhlil, korreksiya etmək və əsaslandırmaq üçün daha dolğun material təqdim edən sonrakı nəzarətin vacibliyini azaltmır.

Həm maliyyə fəaliyyətinin özündə, həm də nəzarət işində çoxsaylı praktik səbəbləri olan, çox vaxt qabaqcadan bilinən, bir çox halda subyektiv olan xətalər riskindən tamamilə qaçınmaq mümkün deyil. Çatışmazlıqların və pozuntuların əsasını çox vaxt əməliyyat xətası, yəni bir əməkdaşın digər, əməliyyatların ardıcılığı ilə əlaqəli olan əməkdaşların, sonuncuların niyyətindən asılı olmayan sonrakı hərəkətlərinə təsir edən qərəzli və ya təsadüfi hərəkəti dayanır.

Nəzarət atmosferi – müəssisələrin administrasiyalarının və investorelərinin nəzarətə ümumi münasibətini, onun əhəmiyyət dərəcəsini göstərən hərəkətlər, tədbirlər və proseduralardır. Atmosferi formalaşdıran elementlər aşağıdakılardır:

- idarəetmənin üslubu və əsas prinsipləri;
- idarəetmənin təşkilati strukturu;
- işçilərin səlahiyyətlərinin və məsuliyyətinin bölüşdürülməsi;
- nəzarətin idarəetmə üsulları;
- müəssisələrin heyəti ilə iş;
- atmosferin xarici amilləri.

Mühasibat sistemi – müəssisənin aktivləri və passivləri, təsərrüfat əməliyyatları haqqında verilənlərin toplanması, qeydiyyatata alınması, işlənməsi və təqdim olunması üzrə əməliyyatlar məcmusudur. Ən yaxşı mühasibat uçotu sistemi iqtisadi əməliyyatların dolğunluğunu, reallığını, vaxtında əks olunmasını, düzgün təhlilini, təsnifatını verir və ümumiləşdirir.

Nəzarət xidmətlərinin əsas vəzifələrindən biri – riski qabaqcadan görmək, onun mümkün səbəblərini və zonalarını düzgün qiymətləndirmək, onun təsirindən olan itkilərin minimallaşdırılmasına yardım etməkdir. Bu mənada daxili maliyyə nəzarətinin səmərəliliyi nəzarətçilərin təşkilatın əməkdaşları və nəzarətçilərinin peşəkar fəaliyyəti ilə bağlı risk amillərini aşkar etmək və onları neytrallaşdırma istiqamətlərini müəyyən etmək bacarığından asılıdır. Başqa sözlə desək, bu, pozuntuların profilaktikasıdır.

Daxili maliyyə nəzarəti idarəetmədə bilavasitə iştirak etdiyinə görə onun müvəffəqiyyəti üçün təşkilat rəhbərliyinin nəzarətin və optimal nəzarət mühitinin əhəmiyyətini anlaması zəruridir. Nəzarət mühiti – təşkilatda mövcud olan və onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qanunvericilik tələblərinə uyğunluğunu təmin edən vəziyyətdir. Həmin mühit təşkilati strukturu, səlahiyyət və məsuliyyət bölgüsünü, kadr siyasətini ehtiva edir. Daxili idarəetmə uçotunun və hesabat hazırlığının həyata keçirilmə qaydası da buraya aiddir. Nəzarət mühitinin mühüm elementi – təşkilatda nəzarət bölməsinin mövcudluğu və onun fəaliyyətidir.

Daxili maliyyə nəzarəti haqqında danışarkən onun üçün bəzi ayrılmaz məhdudiyyətlərin obyektiv mövcud olması da nəzərdə tutulmalıdır. Onun heç bir forması qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün tam zəmanət verə bilməz. Məsələn, müxtəlif vəzifəli şəxslərin bir-biri ilə sözləşməsi yolu ilə və ya onun icraçıları tərəfindən nəzarət həyata keçirilərkən səlahiyyətlərdən sui-istifadə nəticəsində daxili nəzarət prosedurlarından yan keçməyin mümkün olduğu situasiyanı tamamilə istisna etmək üsulları mövcud deyil.

Daxili nəzarətin vəziyyətinin təşkilatın inkişafından geri qalmamasına, yəni təşkilatda baş verən progressiv dəyişikliklərin nəzarət sistemində vaxtında və adekvat şəkildə əks olunmasına çalışmaq lazımdır. Artıq bu cür sistemin işlənilib

hazırlanması zamanı onun daimi təkmilləşdirilməsi üçün imkanları, yəni onun aktualaşdırılması metodikasını nəzərə almaq lazımdır. Əks halda daxili nəzarət fəndləri və üsulları maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin dəyişmiş şərtlərinə qeyri-adekvat ola bilər.

Beləliklə, büdcə müəssisələrində, ümumilikdə isə ölkənin büdcə sahəsində daxili maliyyə nəzarəti hazırda kifayət qədər reqlamentləşdirilmir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, icra hakimiyyəti orqanlarının və büdcə strukturlarının rəhbərləri daxili nəzarətin təşkili ilə məşğul olur.

Ümumilikdə büdcə sahəsində daxili maliyyə nəzarətinin hüquqi tənzimlənməsinə etinasızlıq neqativ əməli nəticələrə, başqa sözlə desək, onun qeyri-kafi təşkilinə və ya tamamilə yoxluğuna gətirib çıxarır.

Bütün yuxarıda göstərilənlər belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, büdcə müəssisələrində daxili maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi məsələlərinə ölkəmizdə kifayət qədər diqqət ayrılır.

Bu işdə vahid dövlət yanaşması mövcud deyil. Artıq deyildiyi kimi ölkədə büdcə müəssisələrində daxili maliyyə nəzarətinin məcburiliyi ciddi nəzərə alınmır. Hətta bəzi təşkilatlarda daxili nəzarət həyata keçirilmir. Eyni zamanda da, bu cür nəzarətin həyata keçirilməsinə və onun nəticələrinin rəsmiləşdirilməsinə qarşı vahid qanunvericilik tələbləri reqlamentləşdirilməyib.

Təşkilatlarda daxili maliyyə nəzarətinin reqlamentləşdirilməsində mövcud olan natamam işləmələr həm obyektiv, həm də subyektiv amillərlə izah olunur.

Təşkilatda yaxşı qurulmuş, nəticəyə təsir edən daxili maliyyə nəzarəti strukturunun olması xarici nəzarət orqanlarının özbaşına hərəkətlərini obyektiv şəkildə məhdudlaşdırır.

III FƏSİL.

Azərbaycan Respublikasında büdcə təşkilatlarında daxili maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi yolları

3.1. Büdcə təşkilatlarında daxili maliyyə nəzarətinin rolunun artırılması

Bazar strukturlarının formalaşması və iqtisadiyyatın innovasiya yönümlü inkişafa keçməsi kontekstində dövlətin və onun orqanlarının rolunu dəyişən obyektiv proseslər gedir, o cümlədən maliyyə sistemindəki dəyişikliklər dövlət idarəetmə mexanizminin əhəmiyyətli elementi kimi tanınır.

Respublikamızda sosial-iqtisadi inkişafın gətirdiyi, büdcə və vergi sisteminin möhkəmləndirilməsinin dövlət siyasətində əhəmiyyət təşkil etdiyi, azad və müstəqil vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olduğu hazırki şəraitdə maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti və rolu ikiqat artır. Maliyyə nəzarəti, dövlətin sosial-iqtisadi inkişafı məqsədi ilə istər özəl müəssisələrin, istərsə də dövlətin və yerli özünüidarə orqanlarının pul fondlarının təşkil edilməsi, bölüşdürülməsi və məqsədəuyğun istifadə edilməsi üzərində nəzarətdir. Digər sözlə, maliyyə nəzarəti bütün iqtisadi subyektlər: özəl müəssisə və təşkilatların, dövlətin maliyyə fəaliyyətində qanunverici və icraedici hakimiyyət qurumlarının nəzarətidir. Onun məqsədi ölkənin iqtisadi siyasətinin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsini təmin etmək, təsərrüfatın hər bir sahəsində maliyyə rezervlərinin formalaşması və onlardan effektiv istifadə mərhələsini reallaşdırmaqdır. Əslində, bunlar maliyyənin vəzifələridir. Maliyyə nəzarəti həm maliyyə idarə etməsinin həlledici hissəsi, həm də maliyyə sisteminin idarə olunmasının səmərəliyinin vacib şərti olaraq çıxış edir. Maliyyə nəzarəti hər bir iqtisadi prosesi əhatə edir və bəzi xüsusiyyətlərə malik olur. Buna görə də maliyyə nəzarətinin iqtisadi proseslərdəki fəaliyyətini tam halda öyrənmək çətindir və maliyyə nəzarətini aydın başa düşmək üçün müxtəlif təsnifləşdirmələr aparılır.

Bütövlükdə, büdcə və büdcədənənar fondlarla hesablaşmalar auditinin tezis proqramı digər sahələrdə olduğu kimi, əsas etibarlı ilə 4 prinsiplə məsələni əhatə etməlidir:

- *büdcə və büdcədənənar fondlarla hesablaşmaların normativ hüquqi bazasının yoxlanılması və qiymətləndirilməsi;*
 - *büdcə və büdcədənənar fondlar üzrə əməliyyatların yoxlanılması və qiymətləndirilməsinin metodikası;*
 - *büdcə və büdcədənənar fondlar üzrə əməliyyatların auditinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi və rəsmiləşdirilməsi.*
- (Abbasov, 2007, p. 276)

Büdcə təşkilatlarında büdcə şəbəkəsinin yenidən qurulması, onların menecerlərinin öz fəaliyyətinin effektivliyi və səmərəliliyi üçün məsuliyyətinin artması ilə ayrılmaz bir əlaqə yaratmaqla, onların qarşısında büdcə sferasına maliyyə menecmenti tətbiq etmək vəzifəsi qoyur, və bununla da nəzarət meydana çıxır hansı ki, dövlət maliyyə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsinin mühüm tərkib hissəsidir.

Büdcə islahatı kontekstində ən təsirli hədəflərə çatmaq üçün ölkənin sosial-iqtisadi siyasətinin prioritetlərinə uyğun olaraq büdcə vəsaitlərinin istifadəsi, müvafiq maliyyə nəzarəti mexanizmlərinin yaradılmasına gətirib çıxarır ki, bu da maliyyə axınlarının və dövlət əmlakının idarə olunmasının səmərəliliyinin təmin edilməsini sığortalayır.

Büdcə prosesinə əsaslanan büdcə prosesinin modernləşdirilməsində nəticə yönümlü, ənənəvi yanaşmalardan fərqli, yeni xüsusiyyətlər ortaya çıxmışdır:

Məqsəd və nəticələrə çatmaq üçün bütün resursların istifadəsi;

Vahid və məcmu iqtisadi təsnifat;

Nəticələrin yoxlanılması;

Prioritetlərə və gözlənilən nəticələrə əsaslanan planlaşdırma;

Daxili nəzarət və hesabat.

Yuxarıda qeyd olunanlarla birlikdə, məhdud resurslardan istifadə etmək üçün ən effektiv yolların müəyyən edilməsi, qəbul olunmuş qərarların səmərəli icrasını təmin edilməsi, fəaliyyəti və nəticələri üçün məsuliyyət və hesabat maliyyə nəzarətinin diqqətini daxili proseslərə yönəldilməsi, ictimai sektordakı müəssisələrin iqtisadiyyatında baş verir. Bu baxımdan, büdcə təşkilatlarında daxili maliyyə

nəzarətinin inkişafı dövlət maliyyələşməsinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün xüsusilə vacibdir.

Dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə nəzarəti sistemində xüsusi yer tutur. Bununladövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsinə və inkişaf problemlərinin öyrənilməsinə diqqət yetirilir.

Dövlət maliyyə nəzarəti haqqında disertasiya işləri çox olsa da, qeyd etmək lazımdır ki, büdcə təşkilatlarında daxili maliyyə nəzarəti haqqında məlumatlar dolayıdır və yarımçıqdır.

Bununla birlikdə büdcə təşkilatlarında daxili maliyyə nəzarətinin təşkili ilə bağlı problemlərin olması və nəzarət fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına ehtiyac olduğuna görə bu sahədə tədqiqatların və araşdırmaların aparılmasına xüsusi tələbat var.

Subyektin daxili nəzarətinin roluna iki nəzər nöqtəsi mövcuddur.

Birinci nəzər nöqtəsinə əsasən daxili nəzarət analitik uçotun müəyyən olunmuş aparılma qaydasına riayət olunmasına və büdcə qarşısındakı öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarəti, yəni vergilərin hesablanması və büdcəyə və büdcədən kənar fondlara ödənilməsinin tamlığına və gündəlik həyata keçirilməsinə nəzarəti təmin etmək məqsədini daşıyır. Bu halda daxili auditor təşkilata xarici yoxlayıcı gözü ilə baxır.

Belə nəzarətin məqsədi – uçot prosesində çatışmazlıqları gündəlik aşkar etmək və, beləliklə, subyektivləşdirmələrlə təqdim oluna bilən maliyyə sanksiyalarından qaçınmaqdır.

Cəmiyyətə xidmət göstərmək üçün büdcə xərclərinin effektivliyinin artırılması müasir büdcə planlaşdırması və ictimai maliyyə sisteminin bütün səviyyələrində islahat aparma siyasətinin prioritet məsələlərindən biridir. Dövlət üzərinə götürdüyü xərc öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşıyır və xərclənmiş büdcə vəsaitlərinin müəyyən nəticə verdiyinin və ya hər hansı effektlə xərcləndiyinin sübutunu təqdim etməlidir. Həm də əldə olunan effektlər kifayət qədər mötəbər olmalı və ictimai ehtiyacların büdcədən maliyyələşdirilməsinin istiqamətləri, maddələri, proqramları, layihələri üzrə müvafiq rəqəmli qiymətlərlə təsdiq

olunmalıdır. Beləliklə, AR-nın hal-hazırda reallaşdırılan büdcə islahatının əsas problemi büdcə sisteminin bütün səviyyələrində büdcə xərclərinin effektivliyinin artırılmasıdır, belə ki, bu, müasir şəraitdə büdcə sisteminin gəlir hissəsi ilə müqayisədə daha mühüm effektivlikinkişafi amilidir. Bu məsələ indiki zamanda, Rusiya iqtisadiyyatının böhrandan sonrakı bərpaı, və, nəticə olaraq – büdcənin gəlir hissəsində qeyri-stabil vəziyyətin yaranması şəraitində xüsusilə aktualdır.

Hal-hazırda cəmiyyət effektiv dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılması zərurətini olduqca aydın şəkildə dərk edir. Büdcə prosesinin, büdcə siyasətinin bütün subyektləri bu sistemin effektivliyində maraqlıdır, belə ki, maliyyə-büdcə intizamına riayət olunması dövlətin, cəmiyyətin, hər bir vətəndaşın maraqlarını təmin etməyə imkan verəcək.

Mühüm məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, dövlət maliyyə nəzarətinin daxili və xarici nəzarətə ayrılması ilə ağılı mövqe, yəni Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Təşkilatı (INTOSAI) tərəfindən 1977-ci ildə qəbul olunmuş rəhbər nəzarət prinsipləri haqqında Lima bəyannaməsi əsasında bütün dünyada həyata keçirilən təcrübə dəqiq müəyyən olunmayıb. Bundan başqa, vahid sistem çərçivəsində bütün orqanlar vahid qaydalar əsasında hərəkət etməli, bütün ölkə ərazisi üzrə dövlət büdcəsinin vəsaitlərinin vahid müdafiə olunma standartları və büdcə xərclərinin effektivliyinin vahid qiymətləndirmə meyarları mövcud olmalıdır. (Ревизионные стандарты ИИТОСАИ)

XX yüzillik ərzində ümumi daxili məhsulun tərkibində dövlət xərclərinin payı demək olar ki, bütün (inkişaf etmiş və inkışaf etməkdə olan) ölkələrdə artdı, özü də dövlət satınalmalarının həm həcmnin, həm də dəyərinin artması qeydə alınır. Bu artım paralel olaraq dövlət ehtiyacları üçün satınalmalar sahəsində qanunvericiliyin inkışafı ilə müşahidə olunurdu. Dövlət xərclərinin artması ilə müqavilə və ya subpodrat əsasında malların və xidmətlərin təchiz edilməsi üçün özəl sektorun cəlb olunması zərurəti yarandı. Dövlət satınalmalarının həcmi və dəyəri artdıqca onların həm məşğulluğun təmin olunması, həm də ümumilikdə milli iqtisadiyyat üçün əhəmiyyəti də artdı.

Azərbaycan Respublikasının büdcə müəssisələri sistemi öz büdcələrinin formalaşdırılması və icra edilməsində ciddi çətinliklərlə üzləşdi. Büdcəyə vergi və qeyri-vergi daxilolmalarının azalması yalnız gəlir mənbələrinin artırılmasına yeni və bəzən qeyri-standart yanaşmaları axtarmaq zərurətini deyil, həmçinin mövcud maliyyə resurslarının istifadəsinin şəffaflığının və effektivliyinin təmin olunması zərurətini şərtləndirdi.

Büdcə müəssisələrinin saxlanılmasına çəkilin xərclər ciddi optimallaşdırmaya məruz qaldı. Dövlət və bələdiyyə müəssisələrində ciddi qənaət rejimi tətbiq olunmağa başladı. Demək olar ki, bütün büdcə müəssisələrində şatlara, strukturlara yenidən baxıldı, həmin müəssisə üçün profil vəzifə olmayan bir sıra vəzifələr istisna olundu. (Замятина, 2010)

Beləliklə, büdcə müəssisələrinin fəaliyyəti onların xərcləri həyata keçirməsi yolu ilə həyata keçirilir. Buna görə büdcə müəssisələrində daxili maliyyə nəzarətinin əsas vəzifələrindən biri onların həyata keçirdiyi xərclərin effektivliyinin artırılması olmalıdır.

Beləliklə, dövlət satınalmalarının həcmnin ölkə büdcəsinin məxaric hissəsinə birbaşa təsirini nəzərə alaraq, istər konkret büdcə müəssisəsi üçün, istərsə də ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatı üçün effektiv satınalmalar və maddi-texniki təminat sisteminin təşkilinin əhəmiyyətini təsəvvür etmək mümkündür.

Qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət və bələdiyyə ehtiyacları üçün satınalmalar hərracların (auksion və ya müsabiqələrin) keçirilməsi və ya kotirovkaları sorğu etməklə həyata keçirilir. Son illər ərzində elektron formada keçirilən açıq auksionlar (elektron hərraclar) geniş vüsət almışdır.

Satınalmalar sahəsinin prioritetliyi ondan irəli gəlir ki, korrupsiya ilə mübarizə milli planında satınalmaları tənzimləyən normaların təkmilləşdirilməsindən, müqavilə üzrə öhdəliklərin nəzarət sisteminin yaradılmasından bəhs olunur. (Сущков, 2009)

Milli dövlət satınalmaları sisteminin əsas vəzifəsi – dövlət vəsaitlərini daha effektiv xərcləməklə dövlət ehtiyaclarının təmin olunması üçün malların, iş və xidmətlərin əldə olunmasını təmin etməkdir. Dövlət satınalmaları aşağıdakı

mühüm prinsiplərə uyğun olaraq təşkil olunduqda bu məqsədə nail olmaq mümkündür: ayrı-seçkiliyin olmaması; transparentlik; ədalət; effektivlik; tabelik.

Büdcə vəsaitlərinin baş sərəncamçısı və sərəncamçısı icra hakimiyyəti orqanları kimi, eləcə də onların vəzifəli şəxsləri aşağıdakılara görə məsuliyyət daşıyır: onların sərəncamına ayrılmış büdcə vəsaitlərinin məqsədli istifadəsi; büdcənin icrası ilə bağlı müəyyən olunmuş hesabatın və digər informasiyanın mötəbərliyi və vaxtında təqdim olunması; tabelikdə olan müəssisələrin gəlir və çıxar smetalarının təsdiqi; büdcə siyahısının büdcə haqqında qanunla (qətnamə ilə) təsdiq olunmuş göstəricilərə uyğunluğu; gəlir və çıxar smetalarının təsdiqi zamanı dövlət və ya bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsi üçün maliyyə xərcləri normativlərinə riayət olunması; büdcə vəsaitlərinin effektiv istifadəsi. Büdcə vəsaitlərini alanlar onları effektiv istifadə etməlidir.

Dövlət maliyyə nəzarəti sistemində keyfiyyət baxımından yeni məzmun gətirmək vəzifəsini daşıyan yeni nəzarət metodu olan büdcə vəsaitlərinin istifadə olunmasının effektivliyinin auditi dövlət maliyyə nəzarətinin effektivliyinin və təsir qüvvəsinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Halbuki ənənəvi dövlət nəzarəti yalnız büdcə vəsaitlərinin məqsədyönlülüyünə riayət etməyə yönəlmişdir. Lakin təcrübədə bəzən elə situasiyalar yaranır ki, büdcə vəsaitlərinin qanunla və təyinatı üzrə sərf olunmağına baxmayaraq, gözlənilən nəticəyə nail olunmur.

Effektivliyin auditi fəaliyyətin nəticələrinin müəyyən olunmuş məqsəd və vəzifələrə uyğunluğunun qiymətləndirilməsi, onlara nail olma üsullarının qiymətləndirilməsi və fəaliyyətin effektivliyinin artırılması üzrə tövsiyələrin hazırlanması üçün həyata keçirilir.

Dövlət xərclərinin effektivliyinin auditinin məqsədi federal və regional icra hakimiyyəti orqanları və büdcə müəssisələrinin öz funksiyalarını həyata keçirərkən və qarşılarında duran vəzifələri icra edərkən dövlət müəssisələrinin nə dərəcədə qənaətli, məhsuldar və səmərəli istifadə etdiyini müəyyən etməkdən ibarətdir. (Федотова Г.В. “Государственный финансовый контроль в управлении бюджетами” Москва, Финансы и Кредит, 2012)

Effektivliyin auditin köməyi ilə büdcə müəssisələrində aşağıdakı məsələlərin həllinə nəzarət həyata keçirilir:

- İstifadə olunmuş büdcə vəsaitləri həcmnin əldə olunan konkret nəticələrlə müqayisəsi yolu ilə müəyyən olunan büdcə vəsaitlərinin istifadəsinin qənaətliliyi;
- Yoxlanılan təşkilatın qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi, daha dəqiq desək, bunun üçün ayrılmış resurslar həcmi nəzərə almaqla plan göstəriciləri ilə müqayisədə faktiki nəticələr əladə etmək üzrə fəaliyyətinin səmərəliliyi;
- Yoxlanılan büdcə müəssisəsi tərəfindən əhaliyə xidmət göstərmə prosesində əmək, maliyyə və digər resursların istifadə olunmasının məhsuldarlığı, eləcə də bu zaman müasir informasiya sistemlərinin və texnologiyalarının istifadə olunma dərəcəsi.

Effektivlik auditinin obyektləri Cədvəl 2-də əks olunub.

Büdcə müəssisələri sahəsində effektivlik auditinin obyektləri **Cədvəl 2**

Dövlət icra hakimiyyəti orqanları	AR subyektlərinin administrasiyaları
Büdcə vəsaitlərini alanlar	AR subyektlərinin icra orqanları
Federal mülkiyyəti, təbii və digər dövlət resurslarını istifadə edən təşkilatlar	Regional büdcə vəsaitlərini alanlar
Vergi, gömrük və digər imtiyazlara malik olan təşkilatlar	Regional büdcə vəsaitlərini, mülkiyyəti istifadə edən təşkilatlar
AR subyektlərinin mülkiyyət və təbii resursları istifadə edən administrasiyaları	Regional qanunvericiliklə müəyyən olunmuş vergi imtiyazlarına malik olan təşkilatlar
AR-nın dövlət büdcədən kənar fondları	Regional büdcə mülkiyyətini və vəsaitlərini istifadə edən AR-nın bələdiyyə qurumlarının administrasiyaları

Mənbə: Abbasov İ.M. "Audit" dərslik, Bakı, 2013

Büdcə müəssisələrinin dövlət xərclərinin effektivliyinin auditinin reallaşdırılmasının əsas şərti ictimai xidmətlər göstərən müəssisələrdə kifayət qədər dəqiq, mobil olmalı olan, dövlət və bələdiyyə resurslarının formalaşmasına və qorunub saxlanmasına, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti prosesində onların effektiv istifadə olunmasına nəzarət üçün maksimal imkanların təmin olunmasını nəzərdə tutan nəticəyə istiqamətlənmiş daxili maliyyə nəzarətinin yaradılmasıdır.

İctimai xidmətlər göstərən müəssisələrdənəticəyə istiqamətlənmiş daxili nəzarətin qurulmasının əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- Qanunilik prinsipi – AR qanunvericiliyinin və normativ-hüquqi aktlarının tələblərini qeyd-şərtsiz, dəqiq və hər yerdə yerinə yetirmək, fəaliyyət prosesində bütün struktur bölmələri və vəzifəli şəxslər tərəfindən müəyyən olunmuş norma və qaydalara riayət edilməsi;
- Obyektivlik prinsipi – subyektiv amilləri istisna etmək və yalnız sənədli məlumatlara əsaslanan bu və ya digər fəaliyyət faktlarını əks etdirmək yolu ilə dolğun və mötəbər informasiya əldə etməyə imkan verən metodlardan istifadə etməklə nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi;
- Məsuliyyət və səlahiyyət bölgüsü prinsipi – prosedurların həyata keçirilməsi, qərarların qəbul olunması və ya digər fəaliyyət prosesində struktur bölmələri və (və ya) işçilər arasında vəzifələrin bölüşdürülməsi, və funksional və hakimiyyət səlahiyyətləri çərçivəsində onların məsuliyyətinin sərhədlərinin müəyyən olunması;
- Sistemlilik prinsipi – nəzarət tədbirlərini həyata keçirərkən struktur bölmələrinə və işçilərə həvalə olunmuş funksiyaların yerinə yetirilməsinin keyfiyyətini və onların fəaliyyətinin effektivliyini təhlil etməyə imkan verən norma və qaydaların, vahid metodika və prosedurların vəhdəti, onların keçirilmə dövriliyi də daxil olmaqla;
- Əks əlaqənin təsiri prinsipi – funksional fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi üçün, və, önleyici tədbir kimi, standartlaşdırılmış fəaliyyətə və hüquq müddəalarına riayət olunmasını təmin etmək üçün keçirilmiş nəzarət tədbirlərinin və onlar üzrə qəbul olunmuş qərarların nəticələrinin istifadə olunması.

Büdcə müəssisələrinin nəticəyə istiqamətlənmiş daxili maliyyə nəzarəti modelinin sistem əmələgətirən strukturu kimi mütəşəkkil quruluşa, müvafiq nəzarət və digər funksiyaları yerinə yetirən iştirakçılara, məlumat və sənəd bazasına malik olan struktur bölməsi təqdim olunur.

3.2. Azərbaycan Respublikasında büdcə təşkilatlarında daxili maliyyə nəzarətində olan problemlərin aradan qaldırılması yolları

Azərbaycan Respublikasının gəlirlərinin əsas hissəsini neft və neft məhsullarının satışından daxil olan vəsaitlər təmin edir. Ölkə rəhbərliyi neftdən gələn bu maliyyə vəsaitlərini ölkəmizin sosial və iqtisadi inkişafına yatırır. Büdcə təşkilatları bu işlərin həyata keçirilməsində böyük rol oynayır. Lakin bir sıra neqativ halların baş verməməsi üçün büdcə təşkilatlarının maliyyə vəsaitlərinin xərclənməsinə nəzarət edilir. Neft qiymətlərinin büdcədə nəzərdə tutulan qiymətdən artıq olması, ölkəmizə yatırılan xarici və daxili investisiyalar daxili və xarici maliyyə nəzarətinin əhəmiyyətini artırır. Azərbaycanda xarici nəzarəti aparan qurum olan Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti bu işin öhdəsindən gələ bilsə də, büdcə təşkilatlarında daxili nəzarət sahəsində bir sıra boşluqlar görünür. Büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadə etmək üçün xarici nəzarət kimi daxili maliyyə nəzarəti də vacibdir. Daxili nəzarət sahəsində bir sıra xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməklə daha effektiv nəticələr əldə etmək mümkündür. Ən əsası müəssisə və təşkilat rəhbərlərinə daxili nəzarətin onlar üçün vacib olduğunu göstərmək lazımdır. Daxili maliyyə nəzarəti müəssisə rəhbərlərinin müəssisənin aktivlərinin necə idarə olunduğuna nəzarət üçün əlverişli vasitədir. Daxili nəzarət nəticəsində səhvlər aşkarlanaraq qabaqcadan həll olunur. Bunun da nəticəsində müəssisə xarici nəzarət zamanı cərimə və sanksiyalara məruz qalmır. Hal-hazırda ölkəmizdə bütün sahələrdə olduğu kimi maliyyə və mühasibat uçotu sahəsində də islahatlar aparılır. Mühasibat uçotu haqqında AR qanunu və AR Vergilər Məcəlləsinə edilmiş dəyişikliklər nəticəsində həmin sahələrdə olan boşluqlar aradan qaldırıldı və sahibkarlıq subyektləri üçün əlverişli mühit yaradıldı. Bu cür islahatların yaxın gələcəkdə audit və maliyyə nəzarəti sahələrində də aparılacağı gözlənilir.

Ölkəmizin iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə, onun dünya iqtisadiyyatı sistemində inteqrasiyası artdıqca iqtisadi-maliyyə münasibətlərində tam səffaflığın təmin olunmasında, əsassız israfçılığa və iqtisadi cinayətkarlığa qarşı mübarizədə daxili maliyyə nəzarətinin imkanlarından geniş istifadə etmək ehtiyacı yaranır. Müasir maliyyə nəzarəti təşkilatların maliyyə sabitliyinin möhkəmlənməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisə və təşkilatların səmərəli idarə edilməsinin təşkilinə, onun fəalliyətində olan problemlərin tənzimlənməsinə müsbət təsir edən nəzarət sistemi həmçinin subyektlərin maliyyə fəaliyyətinin hazırkı vəziyyətini və inkişaf şəraitini qiymətləndirərək, öz rəyini bildirir. Bütçə təşkilatlarında gündəlik nəzarətin yüksək səviyyədə təşkil olunması üçün uyğun peşəkarlığa malik, təşkilatın iqtisadi quruluşunu bilən, nəzarət texnikası ilə tanış olan hazırkı qanunvericilik barədə məlumatı olan daxili maliyyə nəzarətinin olması vacibdir. Beynəlxalq təcrübədə də görüldüyü kimi inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı şəraitində özəl mülkiyyətin başlıca mülkiyyət forması olduğu ölkələrdə daxili maliyyə nəzarəti (audit) sistemi geniş tətbiq edilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin idarə edilməsində daxili maliyyə nəzarəti (auditi) iqtisadiyyatın ayrılmaz və vacib elementidir. Daxili maliyyə nəzarəti əsas olaraq risklərin idarə olunması, təşkilatın maliyyə vəziyyəti barəsində çevik informasiyalar əldə etmək üçün əlverişlidir. Maliyyə nəzarətinin spesifik növü kimi daxili maliyyə nəzarəti - dövlətin maliyyə siyasətinin uğurla reallaşdırması və iqtisadi sabitliyin əldə olunmasına, qanunvericiliyə ciddi riayət olunmasına, dövlət mülkiyyətinin qorunmasına, maliyyə vəsaitlərindən qənaətlə, səmərəli və düzgün istifadə edilməsinə xidmət göstərir, bütçə intizamının ən qəliz pozuntularının askara çıxarılmasına yardım göstərir, qeyri-qanuni yollarla xərclənmiş vəsaitlərin aşkar olunmasına və həmin vəsaitlərin bərpa olunmasına imkan yaradır. Müasir zamanda pul vəsaitlərinin təyinatına müvafiq olaraq sərf olunması, dövlətin qarşısında vergi və başqa ödənişlərin təminatı, istehsalçı təşkilatlara olan kreditor borclarının ödənilməsi, uçotun aparılmasının doğru təşkili üzərində nəzarətin olması yüksək əhəmiyyət kəsb edir. Ümumilikdə, daxili maliyyə nəzarəti müəssisənin maliyyə rezervlərinin istifadəyə yönləndirilməsi məqsədli təyinatını, uyğunluğunu,

tamlığını müəyyənləşdirərək, maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılmasında və istifadəsində resurs mənbələrini üzə çıxararaq, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında və onların müxtəlif hesabatlarda əks olunmasında səmərəlilikdən kənarlaşmaları aşkar edərək, büdcə ilə və büdcədən kənar fondlar ilə hesablaşmaların doğruluğunu müəyyənləşdirərək, idarəetmənin effektivliyinin yüksəldilməsinin təsirli bir vasitəsi kimi özünü göstərir. Artıq daxili maliyyə nəzarətinin zəruriliyi nəzərə alınaraq, Azərbaycanın müxtəlif fəaliyyət növlü təşkilatlarında daxili maliyyə nəzarəti bölmələrinin yaradılmasına başlanılmışdır. Lakin bununla yanaşı bu perspektivli işin yaradılmasında bəzi nöqsanlara yol verilir, daxili nəzarətçilərin uyğun biliklərə, peşə vərdişlərinə yiyələnməsinə, nəzarətin aparılmasına dair müvafiq standartların, etik normaların işlənməsinə yardım edən normativ aktlar, kitablar və digər vəsaitlər çatışmır. Daxili maliyyə nəzarəti peşəsinin mahiyyəti haqqında doğru anlayışın olmaması, daxili nəzarətin səhvən istehsalat fəaliyyətinin təftişi olaraq təsəvvür edilməsi ölkəmizdə daxili maliyyə nəzarətini beynəlxalq standartlara uyğun qurmağa imkan yaratmır. Qeyd olunanlarla əlaqədar müasir dövrdə daxili maliyyə nəzarətinin əsaslarının tədqiqi, nəzarətin təşkili və aparılması üzrə təklif və tövsiyələrin hazırlanması olduqca aktualdır.

Büdcə müəssisələrinin nəticəyə istiqamətlənmiş daxili maliyyə nəzarəti – hər şeydən əvvəl idarəetmə funksiyasıdır. Bu baxımdan büdcə müəssisələrində gəlir və xərc sənədlərinin icrasının ilkin və cari nəzarət formalarının reallaşdırılmasını, seçilmiş uçot siyasətinin reallaşdırılmasının, müəssisələrin funksional fəaliyyətinin tələbatının maliyyə təminatının monitorinqinin keyfiyyətini, dövlət maliyyə nəzarətinin icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən keçiriləcək sonrakı nəzarət prosedurları üçün büdcə müəssisələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında informasiyanın toplanması, qeydiyyatına alınması, emalı və təhlilinin praktiki quruluşunu və həyata keçirilməsini, və elektron məlumat bazasına ötürülməsini təmin edən ixtisaslaşmış daxili maliyyə nəzarəti xidmətlərinin yaradılması obyektiv zərurəti təşkil edir.

Təklif olunan daxili nəzarətin nəzarət prosedurları alqoritmi hal-hazırda dominantlıq edən büdcə müəssisələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəzarətinə

yalnız müəssisələrin struktur bölmələrində vəsaitlərin qeyri-məqsədyönlü istifadə olunması, və ya maddi qiymətlilərin və digər dövlət əmlakının mövcudluğunun aşkar olunması faktlarının müəyyən olunmasına yönəlmiş nəzarət prosedurlarının istifadəsini əks etdirən yanaşmanı nəzarət müəssisələrinin planlaşdırılmasından daxili nəzarət prosedurlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə qədər idarəetmənin bütün mərhələlərində maliyyə resurslarının istifadə olunmasının effektivliyini müəyyən etmək məqsədini daşıyan maliyyə nəzarətinin ixtisaslaşdırılmış metodları ilə əvəz etmək yolu ilə aksenti büdcə müəssisələrinin məsrəflərinin idarə olunmasından “nəticələrin idarə olunmasına” dəyişməyə imkan verəcək.

Büdcə müəssisələrinin dövlət xərclərinin effektivliyinin auditinin reallaşdırılmasının əsas şərti ictimai xidmətlər göstərən müəssisələrdə kifayət qədər dəqiq, mobil olan, dövlət və bələdiyyə resurslarının formalaşmasına və qorunub saxlanmasına, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti prosesində onların effektiv istifadə olunmasına nəzarət üçün maksimal imkanların təmin olunmasını nəzərdə tutan nəticəyə istiqamətlənmiş daxili maliyyə nəzarətinin yaradılmasıdır.

İctimai xidmətlər göstərən müəssisələrdə nəticəyə istiqamətlənmiş daxili nəzarətin qurulmasının əsas prinsipləri aşağıdakılardır: qanunilik prinsipi – AR qanunvericiliyinin və normativ-hüquqi aktlarının tələblərini qeyd-şərtsiz, dəqiq və hər yerdə yerinə yetirmək, fəaliyyət prosesində bütün struktur bölmələri və vəzifəli şəxslər tərəfindən müəyyən olunmuş norma və qaydalara riayət edilməsi; obyektivlik prinsipi – subyektiv amilləri istisna etmək və yalnız sənədli məlumatlara əsaslanan bu və ya digər fəaliyyət faktlarını əks etdirmək yolu ilə dolğun və mötəbər informasiya əldə etməyə imkan verən metodlardan istifadə etməklə nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi; məsuliyyət və səlahiyyət bölgüsü prinsipi – prosedurların həyata keçirilməsi, qərarların qəbul olunması və ya digər fəaliyyət prosesində struktur bölmələri və işçilər arasında vəzifələrin bölüşdürülməsi, və funksional və hakimiyyət səlahiyyətləri çərçivəsində onların məsuliyyətinin sərhədlərinin müəyyən olunması; sistemlilik prinsipi – nəzarət tədbirlərini həyata keçirərkən struktur bölmələrinə və işçilərə həvalə olunmuş

funksiyaların yerinə yetirilməsinin keyfiyyətini və onların fəaliyyətinin effektivliyini təhlil etməyə imkan verən norma və qaydaların, vahid metodika və prosedurların vəhdəti, onların keçirilmə dövrüliyi də daxil olmaqla; əks əlaqənin təsiri prinsipi – funksional fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi üçün və preventiv tədbir kimi, normalanan fəaliyyətə və hüquq müddəalarına riayət olunmasını təmin etmək üçün keçirilmiş nəzarət tədbirlərinin və onlar üzrə qəbul olunmuş qərarların nəticələrinin istifadə olunması. (Степашин С.В., Столяров Н.С., Шохин С.О., Жуков В.А. Государственный финансовый контроль: Учебник для вузов.- СПб.: Питер, 2004)

Beləliklə, dövlət (bələdiyyə) müəssisələrinin fəaliyyətində həmin prosedurun tətbiq olunması müxtəlif növ kənara çıxmaları vaxtında aşkar etməyə və həmin kənara çıxamaların səbəblərini aşkar etməyə imkan verdiyinə görə AR büdcə vəsaitlərinin istifadəsinin effektivliyini kəskin artıracaq ki, bu da dövlət rəhbərliyinə vaxtında reaksiya verməyə və beləliklə, büdcə vəsaitlərinin qeyri-effektiv xərclənməsindən yayınmağa imkan verəcək.

Müasir Azərbaycan şəraitində idarə nəzarətinin əhəmiyyəti, göründüyü kimi, nəinki azalmalı deyil, əksinə, güclənməlidir. Buna olan zərurət ilk növbədə onunla şərtləndirilir ki, sovet dövrünün müəssisələrindən fərqli olaraq müasir büdcə müəssisələri daha mürəkkəb maliyyənin təşkili sistemində malikdir ki, bu da olduqca yüksək peşəkarlıq tələb edir. Bir sıra hallarda büdcə müəssisələrində dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi sahibkarlıq fəaliyyətini reqlamentləşdirən və büdcə müəssisələrinin maliyyə fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericiliklə müqayisədə daha az qadağaları ehtiva edən normaları rəhbər tutan kommersiya təşkilatlarından olduqca mürəkkəbdir. Büdcə müəssisəsi büdcə ayırmalarından əlavə digər gəlir mənbəyinə malikdirsə, məsələn sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olursa, o zaman maliyyə nəzarəti prosedurunun kəskin şəkildə mürəkkəbləşməsi aydın görünür. İkincisi, makro səviyyədə qeyri-istehsal sahəsinin sosial-mədəni, elmi və digər sahələrinin müasir təşkilatları, bir qayda olaraq, çoxsahəli komplekslərdən təşkil olunur. Buna görə də onların maliyyə fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi üçün həmin sahələrin və onların tabe müəssisələrinin

spesifikasını yaxşı bilmək tələb olunur. Deməli, nəzarət sahəsində “öz” sahəsinə daxildən bələd olan nisbətən geniş mütəxəssislər təbəqəsi formalaşdırılmalıdır.

Bu, istənilən idarədə effektiv maliyyə nəzarətini formalaşdırmaq üçün aktualdır. Onlardan hər birinin əsas fəaliyyətinin spesifikasiyasına baxmayaraq, onların tərkibinə həmçinin səhiyyə (poliklinikalar, sanatoriyalar, pansionatlar), təhsil müəssisələri (uşaq bağçaları, məktəblər), nəqliyyat, kommunal təsərrüfat (mənzil fondu), kommunal-məişət xidməti müəssisələri də daxildir. Buna görə maliyyə nəzarəti həyata keçirilərkən onların gəlirlərinin və xərclərinin müəyyən olunması geniş və, eyni zamanda, dərin xüsusi (nisbətən dar) biliklərə malik olmağı tələb edir.

Yuxarıda qeyd olunanlarla bağlı idarə nəzarəti orqanlarının yoxlamalarının nəticələrini büdcə müəssisələrində daxili maliyyə nəzarəti orqanlarının işinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün istifadə etmək mümkün deyil.

Daxili yoxlamalar əvvəlki nəzarət prosedurlarının yerinə yetirilməsinin dəqiq və daimi xülasəsini bildirir, səhvlərin vaxtında aşkar olunmasına yardım edir, əməkdaşları öz vəzifələrini ixtisaslaşmış şəkildə yerinə yetirməyə istiqamətləndirir. (Barnabas, C. “Internal Control”, Cede Publishing, 2011)

Nəzərdən keçirilən, nəzarət olunma və maliyyələşdirilmə prinsipləri əsasında qurulmuş büdcə müəssisələrində maliyyə nəzarətinin təşkil olunması və həyata keçirilməsi sistemi bu vaxta qədər onların qarşısında qoyulmuş məsələləri həll etməyə imkan verirdi. Lakin büdcə prosesinin islahatı, smeta maliyyələşdirməsindən dövlət tapşırığının yerinə yetirilməsi üçün subsidiyalara keçid şəraitində bu sistem onun qurulması üçün yeni yanaşmaların işlənilməsinə, hazırlanmasına, büdcə vəsaitlərinin və büdcədən kənar mənbələrin qanuni, məqsədli, səmərəli və effektiv xərclənməsini, eləcə də əmlak və resursların effektiv istifadəsini təmin edən prinsiplərə dayanan təşkilat metodologiyasının və metodikasının təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Beləliklə, büdcə sahəsində maliyyə nəzarətinin effektivliyinin artırılmasının daha əhəmiyyətli amilləri aşağıdakılardır:

- nəzarət-təftiş işini həyata keçirən mütəxəssislərin ixtisasını və peşəkarlıq səviyyəsini artırmaq yolu ilə nəzarətin kadr təminatını təkmilləşdirmək;
- nəzarətin analitik məqsədlərinə cavab verən, nəzarət obyektinə haqqında başlanğıc məlumatların tamlığına və mötəbərliyinə zəmanət verən informasiya təminatı;
- analiz, ekspertiza, qiymətləndirmə tətbiq etmək yolu ilə nəzarətin obyektivliyini, keyfiyyətini, operativliyini və komplektliliyini artırmaq məqsədi ilə nəzarətin elmi-metodik təminatını təkmilləşdirmək.

Son illərdə ölkəmizdə maliyyə nəzarəti sahəsində böyük işlər görülsə də büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda daxili maliyyə nəzarəti sahəsində bəzi problemlər hələ də görünməkdədir. Bu problemlərdə biri də təşkilatlarda daxili maliyyə nəzarəti və ya daxili audit şöbələrinin olmaması və həmin şöbələrin işinin mühasibatlıq tərəfindən aparılmasıdır ki, bu da yoxlama zamanı nöqsanların aşkar olunmasında maneələr yaradır. Apardığım araşdırmalar zamanı bəzi daxili audit bölməsi olan büdcə təşkilatlarında audit şöbəsi işçilərinin lazımi məlumatlarla zəif təmin olunduğunu da şahidi oldum. Bəzi büdcə təşkilatlarında isə audit şöbəsi müstəqil deyil, mühasibatlığın tərkibində idi. Bu problemlərin aradan qaldırılması vacibdir və büdcə təşkilatlarına yüksək ixtisaslı auditorlar işləməlidir. Yüksək ixtisaslı kadrları büdcə təşkilatlarına cəlb etmək üçün isə onlara yüksək iş şəraiti yaradılmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycan Respublikasında son illərdə aparılan islahatlar nəticəsində maliyyə sektorundakı boşluqlar aradan qaldırılmağa başlanmış və bir sıra yenilikliklər gətirilmişdir. Mühasibat uçotu və vergi sistemindəki yenilikliklər həmin sahələrdəki problemlərin aradan qaldırılmasına gətirib çıxarmışdır. Buna misal olaraq bu ilin birinci rübündə vergidən daxilolmalar keçən ilə nisbətən 16,5 % artmasını göstərmək olar. (İnşaatçı qəzeti, N08(5328), 26.04.2019) Maliyyə nəzarəti sahəsində hal-hazırda müəyyən boşluqlar vardır. Bütçə təşkilatlarında xarici maliyyə nəzarəti AR Maliyyə Nazirliyinin qurumları tərəfindən uğurla həyata keçirilir. Bu boşluqlar özünü daha çox daxili maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi zamanı göstərir ki, hətta bəzi təşkilatlarda bu nəzarət aparılmır. Bütçə təşkilatlarında daxili nəzarətin daha çox mühasibatlıqda aparılması nəticəsində bir çox səhvlərin qəsdən və ya təsadüfən gizlədilməsi halları ilə qarşılaşırıq ki, bunun da aradan qaldırılması üçün daxili nəzarət müstəqil, yəni yalnız təşkilatın direktoruna tabe olmalıdır. Şəffaf nəzarətə nail olduqdan sonra bütçə vəsaitlərindən səmərəli istifadə edərək ölkəmizin inkişafına təkən verə bilərik. Bundan əlavə inkişaf etmiş ölkələrin daxili nəzarət siyasətlərini maliyyə sistemimizə inteqrasiya edərək bu sahədəki hazırki problemləri həll edə bilərik:

1. Maliyyə nəzarəti qurumlarının strukturlarında analitik xarakterli tədqiqat və təhlillər gücləndirilməli, müxtəlif maliyyə pozuntuları və yayınmaların səbəb və nəticələri, onların aradan qaldırılması üsulları göstərilməlidir. Daxili maliyyə nəzarəti təcrübəsində onun effektivlik və keyfiyyət göstəricilərinə fikir verilməlidir. Ayrı-ayrı idarə təbəçiliyinə malik maliyyə nəzarəti qurumlarının işində təkrarçılığın aradan qaldırılması üçün Maliyyə Nazirliyi və Hesablama Palatasının birliyi ilə Maliyyə nəzarəti orqanlarının rəhbərliklərindən ibarət idarələr arasındakı əməkdaşlıqın təşkil olunması məqsədəuyğundur. Maliyyə nəzarəti

qurumlarının qarşılıqlı münasibətlərinin gücləndirilməsi məqsədi ilə bölgələr səviyyəsində bu orqanların bölmələri yaradılmalıdır.

2. Nəzarət qurumları öz funksiyalarını həyata keçirmə mərhələsində və bunun nəticəsində müxtəlif vəzifəli şəxslərə qarşı tədbir görmək imkanına sahib olmadıqda, təftiş materiallarını başqa instansiyalara verərək nəticəsini gözləmək zərurətində qaldıqda, nəzarət fəaliyyətinin effektivliyi nəzərə çarpacaq dərəcədə azalır. Araşdırmalar nəticəsində belə qərara gəlmək olar ki, aşkara çıxarılmış pozuntuların aradan qaldırılmasında çevikliyi yüksəltmək üçün daxili maliyyə nəzarəti qurumlarının ən zəruri inzibati təzyiq və maddi sanksiyalar icra etmək imkanları təmin edilməlidir. Bu məqsədlə, dövlət idarəetmə qurumlarının üçün ən əsas funksiyası olan – effektivlik funksiyasını dolğun reallaşdırmaq üçün maliyyə nəzarəti sistemində yüksək ixtisaslaşmış özünəməxsus məhkəmə qurumunun fəaliyyətdə olması məqsədəuyğun olardı. Bir çox ölkələrin , o cümlədən Çin, Çexiya, Malayziya, Cənubi Koreya və s. kimi dövlətlərin təcrübəsi bu yanaşmanın kifayət qədər məqsədəuyğun olduğunu göstərir.

3. Azərbaycanda daxili maliyyə nəzarətinin təşkil edilməsi sahəsində reallaşdırılması vacib olan tədbirlərdən biri, respublikamızda fəaliyyət göstərən nəzarətçilər arasında rəqabət mühitinin yaradılmasıdır. Praktika göstərir ki, müəssisələr auditor seçərkən auditorun peşə səriştəliliyini, təcrübəsini və digər keyfiyyətlərinə əhəmiyyət vermək əvəzinə nəzarəti aparan auditorların hansının ucuz məbləğə təftiş aparacağına əhəmiyyət verirlər və onlarla saziş bağlayırlar. Auditorlar isə ölkədə audit fəaliyyət çevrəsinin dar olduğunu, həm də ölkə qanunvericiliyində məcburi audit aparılmasını nəzərdə tutan təsərrüfat müəssisələrinin sayının az olduğuna görə təftiş dəyəri barəsində sifarişçilərin təkliflərinə razı olmaq məcburiyyətində qalırlar. Ona görə də ölkə qanunvericiliyində təftiş aparılmasının minimal məbləği müəyyənləşdirilməlidir. Bununla eyni zamanda, sifarişçi yoxlamaları aparan şəxsə lazım olan şəraiti yaratmaqda məsuliyyət daşılmalıdır, yəni lazım olan bütün sənədləri, hesabatları və registrləri auditora təqdim etməli və təqdim olunan sənədlərin doğruluğuna məsuliyyət daşılmalıdır.

4. Ölkəmizdə formalaşmış iqtisadi münasibətlərin xüsusiyyətləri, digər amillər nəzərə alınmaqla, beynəlxalq ölkələrdə qəbul olunmuş ümumi prinsiplərə əsaslanan və iqtisadiyyatımızın hər bir sahəsini əhatə edən, sahibkarlığın inkişaf etməsinə mane olan əsassız müdaxilələrə icazə verməmək şərti ilə düzgün və müasir şəraitə uyğun olan maliyyə nəzarəti sistemi yaradılmalıdır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, maliyyə nəzarətinin effektivliyi nəzarət qurumlarının sayı ilə deyil, bu orqanların koordinasiya olunmuş fəaliyyətinin doğru və qərəzsiz təşkil olunması ilə təmin edilə bilər. Hal - hazırda fəaliyyətdə olan nəzarət qurumlarının koordinasiya edilmiş fəaliyyətinin təmin olunması ilə, respublikamızda maliyyə nəzarətinin tələb edilən dərəcədə həyata keçirmək mümkündür. Həmin bu məqsədlə hazırda maliyyə nəzarətini nizamlayan qanunvericiliyin mükəmməlləşdirilməsi və sistemləşdirilməsini, yoxlama sisteminin fəaliyyət çevrəsinin dəqiqləşdirilməsi, onların müxtəlif səlahiyyətlərinin bölüşdürülməsini əks etdirən və beynəlxalq praktikada qəbul olunmuş ümumi prinsiplərə istinad edən - “Maliyyə nəzarəti haqqında” və “Daxili maliyyə nəzarəti haqqında” AR Qanunlarının qəbul edilməsi zəruridir.

5. Ölkə üzrə daxili nəzarət standartları hazırlanmalıdır. Daxili nəzarət standartlarında təftişlərin aparılmasının vahid normaları və qaydaları müəyyən olunmalı, hesabat sənədlərinin düzgün və aydın təsviri verilməli, hər bir məlumat pozuntuların və müvafiq normativ aktlardan kənarlaşmaların üsulları sadalanmalıdır. Daxili nəzarət standartlarında həm hər bir nəzarətçinin görməli olduğu işlər, həmçinin də mütləq şəkildə yoxlanılmalı və aydınlaşdırılmalı olan mübahisəli məsələlər və suallar əks edilməlidir.

6. Hesablama Palatası fəaliyyətinin təhlili bunu göstərir ki, qurumun bütövlükdə maliyyə nəzarəti sistemində əsas orqan kimi mövqeyinin hüquqi müstəvidə və metodiki təminat baxımından bir sıra məsələlərinin həll olunmasına ehtiyacı vardır. Buna misal olaraq, daxili və xarici nəzarət qurumlarının səlahiyyətləri kifayət qədər ayrılmayıb; bütövlükdə ölkə miqyasında maliyyə nəzarəti standartları formalaşmayıb; dövlət maliyyə qurumlarının təqdimatının, göstəricilərinin baxılmasının, icra edilməsinin və həmçinin maliyyə pozuntularına

görə müvafiq məsuliyyət sanksiyalarının rəsmi qaydaları yoxdur. Bu sadalananlar üçün ilk növbədə Palatanın inzibati pozuntulara qarşı cəza qərarı vermək səlahiyyəti olmalıdır.

7. Maliyyə nəzarətinin təsirliliyini və effektivliyini artırmaq üçün mövcud olan qanunvericiliyin, beynəlxalq praktikada öz effektivliyini sübut etmiş aşağıdakı göstərilən istiqamətlərdə hüquqi normaların inkişafına və uyğunlaşdırılmasına ehtiyacı var: - qanuni olmayan yollarla əldə edilmiş gəlirlərin aşkara çıxarılmasını və müsadirə edilməsini asanlaşdırma biləcək hər bir hüquqi vəsaitlərin gücləndirilməsi; - mütəşəkkil cinayətkarlıq əleyhinə mübarizənin effektivliyini təmin etmək üçün bəzi qanunlara yenidən baxılması və yaxud yeni qanunlar qəbul edilməsi; - digər iqtisadi cinayətlərin istintaqına maneəçilik törətməməsi üçün bank sirri hesab olunan hüquqi prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi; - cinayətkar təşkilatlara maliyyə vəsaitləri göstərilməsini və digər buna bənzər əməlləri cinayətkar hərəkətlər hesab edən qanun müddələrinin hazırlanması, qəbul edilməsi; - pul vəsaitləri və digər vəsaitlərin yerdəyisməsinə nəzarət üçün seçilmiş şəxslərə lazım olan sənədlərlə tanış olmaq hüququnun verilməsi; - saxta adlar altında hesabların açılmasını və istifadəsini hüquq pozuntusu hesab edən qanunun qəbul edilməsi.

8. Təftiş aparan şəxslərin və şirkətlərin mənafeələrinin qorunmasını təmin etmək, nəzarət xidməti bazarında ədalətsiz rəqabətin qarşısını almaq, auditorların işinə qanuni nəzarəti gücləndirmək məqsədi ilə ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərində yoxlamaların uyğun nisbətdə yerli və xarici nəzarət orqanları tərəfindən aparılması mərhələsi qanunvericilik xarakterli normativ sənədlərlə tənzimlənməlidir. Nəzarət qurumlarına və fərdi nəzarətçilərə dövlətin himayəsi gücləndirilməlidir. Hal-hazırda dünyada geniş yayılan-müstəqil xarici nəzarət orqanlarının verdiyi rəylərin kütləvi şəkildə digər maliyyə nəzarəti orqanları tərəfindən yenidən yoxlanması və ya ekspertiza edilməsi qanunla qadağan edilməli və müstəqil nəzarət orqanlarının nüfuzunun artırılmasına köməklik göstərilməlidir.

9. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq məcburi nəzarətin obyektı olan təşkilatların nəzarətdən yayınmasının kütləvi xarakter daşdığı müəyyən olunmuşdur. Bu tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olmuşdur ki, təftişdən yayınmanın başlıca səbəbi bu növ pozuntulara görə inzibati məsuliyyətin müəyyən olunmasına baxmayaraq cərimənin tətbiq olunması mexanizmi müəyyən edilməmişdir. Bunları nəzərə alaraq bir çox normativ hüquqi aktlara dəyişikliklərin olunması məqsədəuyğun olardı.

10. Elektronlaşan dünyada yeni sistem olan e-auditin tətbiqi genişləndirilməli, yeni tətbiqetmələr vasitəsi ilə müəssisələrin mühasibat uçotu proqramları məsafədən təftiş edilə bilməlidir. Bu sahədə “Mühasibat uçotu haqqında” ARQanununa əlavə və dəyişikliklər edilməli, mühasibatlığın kitablarla yanaşı elektron proqram təminatlarında da aparılması və eyni zamanda müvafiq təqvim illəri üzrə faylların arxivləşdirilməsi qaydalarının müəyyən edilməsi məqsədəuyğundur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995-ci il noyabrın 27-dən qüvvəyə minmişdir).
2. Azərbaycan Respublikasının “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunu, Bakı, 2004 (4 may 2018–ci il tarixli 1140-VQD nömrəli qanunla edilmiş dəyişiklərlə)
3. Azərbaycan Respublikasının “Daxili audit haqqında” Qanunu, Bakı, 2007
4. Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında” Qanunu, Bakı, 2017
5. AR müvafiq illər üzrə dövlət büdcəsinin icrasına dair hesabatlar. (2010-2016).
6. Azərbaycan Respublikasının 2018-ci ilin dövlət və icmal büdcələri üzrə layihələrinin təqdimatı, Bakı, 2017.
7. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Bakı, 2017.
8. "Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və audit", Beynəlxalq elmi konfrans materialları, Auditorlar palatası, Bakı 1999
9. Abbasov İ.M. “Audit” dərslik, Bakı, 2013
10. Abbasov Q.Ə “Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi”. –Bakı 2009
11. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. Büdcə sistemi. Bakı, 2003
12. B.Xankişiyev, Ş.Əliyev. “Büdcə təşkilatlarında uçot və hesabat”, Bakı, 2013
13. B.Xankişiyev, “Maliyyə”, Bakı, 2002
14. B.A.Xankişiyev Büdcə prosesləri və büdcə təsnifatı, Bakı 2012
15. “Dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlarda büdcə təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğun olaraq mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasına dair təlimat”, Bakı, 2012
16. D.A.Bağirov, M.X.Həsənli «Dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin problemləri», Dərslik. Bakı, 2010
17. Əyyubov V. “Büdcə və Vergi Sistemi” Bakı 2004
18. Ələkbərov Ə.Ə. Azərbaycan Dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafında vahid büdcə sisteminin rolu. Bakı, 2005
19. Əyyubov V. “Büdcə və Vergi Sistemi” Bakı 2004

20. Hacıyev R.Ş., Səbzəliyev S.M. “Auditin əsasları”. Bakı, “ADİU-nun nəşriyyatı”, 2003
21. İnşaatçı qəzeti, N08(5328), 26.04.2019
22. Kazımov R.N., Müslümov S.Y., “Maliyyə təhlili” Dərslik, “ADİU-nun nəşriyyatı”, 2012
23. Kərimov A.R., “Mühasibat uçotu, vergilər”. - Bakı, 2010
24. Kərimov E., Osmanov.B. “İqtisadi nəzəriyyə” –Bakı, “Vətən” nəşriyyatı. 2010.
25. İsayev A.S., “İstehsalın təşkili əsasları” Bakı -2009
26. Novruzov N, Ataşov B. —Maliyyə nəzəriyyəsi dərslik. Bakı 2014
27. Rzayev Q.Ə. ‘Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları və maliyyə hesabatı’. – Bakı 2004.
28. Süleymanov E, Bulut C. — “Dövlət maliyyəsi” dərs vəsaiti. Bakı 2013.
29. “İqtisadiyyat və audit” jurnalı, N 5 – 11/2001
30. Mübariz Hacıyev, DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏSNİFATI, “İqtisadiyyat və audit”.-2008.-№9(99).-S.33-37.
31. <http://maliyye.gov.az/news/5321/maliyye-nazirliyinin-dovlet-maliyye-nezareti-xidmeti-terefinden-2018-ci-ilde-aporilmis-nezaret-tedbirlerinin-neticeleri-haqqinda-melumat>
32. <http://taxes.gov.az/modul.php?name=metbuat&bolme=pressreliz&pid=1817&lang=>
33. <https://economy.gov.az/article/daxili-audit-xidmeti/21366>
34. <http://sai.gov.az/1/newsmore/835>

Xarici dildə

1. Barnabas, C. “Internal Control”, Cede Publishing, 2011, səh. 144
2. Alzeban, A., Sawan N. “The role of internal audit function in the public sector context in Saudi Arabia, African Journal of Business Management” ,2013, səh 443-454

3. BPP – ACCA F8 (The Association of Chartered Certified Accountants) “Audit and Assurance”
4. Olga Bubilek, “Importance of Internal Audit and Internal Control in an organization”, International Business Degree Thesis , 2017, səh. 20-26
5. Crude oil prices down sharply in fourth quarter of 2014. (2015, January
1. Владимирова Л.П. Прогнозирование и планирование в условиях рынка. М. 2005
2. Кругляк З.И. “Налоговый учет: учеб. Пособие” 2016
3. Сусин В.К, Шегурова В.П., Шибилева О.В. “Контроль и ревизия” Саранск, 2010
4. Мельник М.В., Пантелеев А.С., Звездин А.Л.. “Ревизия и контроль” Москва, 2003
5. Ревизионные стандарты ИНТОСАИ, səh. 183. URL: www.ach.gov.ru.
6. Степашин С.В., Столяров Н.С., Шохин С.О., Жуков В.А. Государственный финансовый контроль: Учебник для вузов.- СПб.: Питер, 2004.
7. Томшинская И.Н. Бухгалтерский и налоговый учет в коммерческих организациях: Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. СПб.: Питер, 2013. Сəh. 336
8. Цыденова Э.Ч ., Аюшиева Л.К. Бухгалтерский и Налоговый учет . 2015
9. Суиц В.П, Шеремет А.Д “Аудит” Москва 2005
10. Грачева Е.Ю., Болтинова О.В., Арзуманова Л.Л. “Правовое регулирование финансового контроля. Виды, формы и методы финансового контроля”. Москва , издательство “Норма” 2019
11. Федотова Г.В. “Государственный финансовый контроль в управлении бюджетами” Москва, Финансы и Кредит, 2012 səh. 42
1. Baydarol Onur, “İç Kontrol Sistemi Etkinliğinin Muhasebe Denetimindeki Önemi ve Kontrol Riskinin Belirlenmesi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. 2007.

Əlavələr

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Maliyyə nəzarətinin növləri38

Cədvəl 2. Bütçə müəssisələri sahəsində effektivlik auditinin obyektləri..... 53